

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ ARAŞDIRMALAR TEZİSLƏR TOPLUSU

**COLLECTION OF THESES ON
SCIENTIFIC RESEARCH**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

ELMİ ARAŞDIRMALAR

Tezislər toplusu

Cild: 2 Sayı: 3

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2022/02/03>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 1.790

Collection of theses

SCIENTIFIC RESEARCH

Volume: 2 Issue: 3

Bakı – Bakı
2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 805 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
tezis.aem@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Dilbər CAMALI
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

ÜZVLƏR

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Petaqoji Universiteti /
Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Kazaxıstan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Şəhanə HÜSEYNOVA, / Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Rajəş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Elşad MİRƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetü / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Founder and chief editor:

Mubariz HUSEYINOV

researcher

+994 50 209 59 68

tedqiqat1868@gmail.com

ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Editor:

Durdana HUMBATOVA

phd in philology, docent

durdanahumbatova@gmail.com

Assistant editor:

Dilber DJAMALI

dilber.mehdiyeva@gmail.com

Assistant editor:

Saidah AHMADOVA

seide-86@mail.ru

EDITORIAL STAFF

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan

Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / Unites States of America

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHYNA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, / Technical University of Berlin/ Germany
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office/ India
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULIDZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Selcuk University / Turkey
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Elza İlqar qızı Məmiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

müəllim

bayramova_elza@mail.ru

DÖVLƏT FƏLSƏFƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR ÜMUMİ NƏZƏRİYYƏLƏR

Açar sözlər: dövlət idarəçiliyi, dövlət anlayışı, dövlət nəzəriyyələri, filosoflara görə dövlət anlayışı, dövlət hüququ

Key words: public administration, the concept of the state, theories of the state, the concept of the state according to philosophers, the law of the state

Dövlət termini ingilis dilində "state", fransızca "etat", almanca "staat" və italyanca "stato" adlanır. Lakin bu sözlərin hamısının mənşəyi latınca "status" kəlməsinə aiddir. Latınca isə "status" sözünün mənası dövlət deyil, "hal", "vəziyyət" deməkdir. Dövləti struktur baxımından digər sosial institutlardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət dövlətin struktur genişliyidir. Bir cəmiyyətdə dövlət qədər struktur baxımından geniş və daha əhatəli ikinci bir sosial institut yoxdur.

Bundan əlavə, ağıl sahibi olan insanın azad olaraq hərəkət edə bilməsi, özünü qoruma instinktində malik olması və cəmiyyət içərisində yaşamaq məcburiyyətində olması faktorlarının dövləti, cəmiyyətdə nizam-intizamı təmin edəcək bir güc kimi ortaya çıxması fikri, yuxarıda qeyd edilən səbəbləri tamamlamaqdadır.

Dövlətin hüquqi hakimiyyəti bərqərar etməsi zərurətini yaradan problemlər içərisində mənəvi problemlər də yer alır. Çünki qanunda ədalət, azadlıq, haqq, vəfa kimi dəyərlər birbaşa əxlaqla bağlıdır.

Bunlar, insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən normalardır. Ancaq cəmiyyətdəki bütün insanların bu dəyər standartlarına əməl etməsini gözləmək real olmazdı.

Dövlətin mövcudluğu onun formalaşdığı cəmiyyətdə nizam-intizamı təmin etməklə cəmiyyətin sosial həyatının qanunauyğunluğunu təmin edir. Bu səbəbdən dövlət təşkilatı onu quran millətin daimi olmaq iradəsinin göstəricisidir. Çünki xalqların tarixdə yer almasına şərait yaradan, onların birliyini qoruyub saxlayan yeganə qurum dövlətdir. Dövlətlərin quruluşu onu quran xalqın həyat təzi ilə sıx bağlıdır. İnsanların yaşadıkları coğrafiya, onların mədəni elementləri və inandığı dəyərlər dövlət quruluşuna dərinlən təsir edir. Din ünsürü tarix boyu dövlətə təsir etmiş elementlər arasında ən güclüsüdür.

Dövlət anlayışı, qədim Yunanıstandan bəri ən çox nəzəriyyənin irəli sürüldüyü, haqqında filosofların və tədqiqatçıların fərqli fikirlər ortaya qoyduğu ən maraqlı mövzulardan biri olmuşdur. Uzun illər siyasi filosoflar və sosial elm adamları tərəfindən “dövlət” nədir? sualının cavabı axtarılsa da, razılaşıdırılmış və ortaq bir cavab tapmaq mümkün olmamışdır. Dövlətin tərii ilə bağlı fikir ayrılığının bir çox səbəbi ola bilər. Amma bəlkə də ən mühüm amili dövlətin mahiyyəti ilə bağlı anlayışdakı əsas fərqlərdə axtarmaq lazımdır. Çünki ayrı-ayrı sahələrin araşdırdığı dövlət anlayışına hər bir elm sahəsinin yanaşması fərqlidir. Dövlətə sosioloji nöqteyi-nəzərdən yanaşanlar, onun idarə edən və idarə edilən differensiasiyası ilə formalaşan inzibati təşkilat olması qənaətinə gəlmişlər. Bu anlayışı hüquqi baxımdan dəyərləndirənlər isə dövlətin hökmranlıq və şəxsiyyət atributlarına malik qeyri-maddi bir varlıq olduğunu bildirmiş, dövlətin xüsusiyyətinə görə müxtəlif yanaşmalar və müxtəlif təriflər irəli sürmüşlər.

Dövlətin tərii ilə bağlı fikir ayrılıqlarının səbəbləri sırasında bu anlayışın zaman və məkana görə dəyişməsinin təsiri də qeyd edilməlidir. Eləcə də dövlətin strukturunda olan fərqlər onun tərii və təhlili ilə bağlı aparılan araşdırmalarda da özünü büruzə vermişdir. Dövlət anlayışının tərifindəki fərqlilik, dövlətin məqsədi ilə bağlı fikirlərdə də fərqliliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bəzilərinə

görə dövlət istismar aləti, bəzilərinin isə pərəstiş edəcəyi qədər uca bir məqam olaraq qəbul edilir. Bəziləri dövlətin özlüyündə bir məqsəd olduğunu, bəzilərinə görə isə dövlətin məqsəd deyil, vasitə olduğu iddia edilir.

Platona görə dövlət, sofistlərin (Protaqor və Antifon) iddia etdiyi kimi, insanların iradəsi ilə müqavilə əsasında qurulan bir qurum deyil, orqanizmdir, təbii bir birlikdir. Onun fikrincə, cəmiyyətin yaranması insanların özlərini təmin edə bilməməsi və başqalarına ehtiyac duyması ilə bağlıdır. Beləliklə, bir çox çatışmazlıqlar insanların birlikdə yaşamasına, bir-birinə kömək etməsinə səbəb olur. Bu da sosial nizam adlanır. Qısaca, Platona görə “cəmiyyəti yaradan ehtiyaclardır” deyə bilərik. Platon, ondan sonrakı bəzi filosoflar (məsələn, Farabi) kimi dövləti əxlaqi məqsədin həyata keçirilməsi deyil, yalnız yaşamaq və həyatda qalmaq səbəbi üzərində qurur.

Platonun ideal dövlətinin vətəndaşları üç sinfə bölünür. O, insan ruhu ilə cəmiyyət/dövlət arasında müqayisə aparır. İnsanın ruhunda olan üç ayrı bölgü cəmiyyətdə/dövlətdəki üç sinfə uyğun gəlir. Ruhun arzu-istək tərəfi fəhlə sinfinə, qəzəb tərəfi döyüşçülər (mühafizəçilər) sinfinə, rasional tərəfi isə idarəçilər sinfinə uyğundur. Ruhun hissələri bir-birindən üstün olduğu kimi, cəmiyyətin hissələri də bir-birindən üstündür. Cəmiyyətin ən yüksək səviyyəsində idarəçilər var.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğulları, M. A. (1989), Qədim Yunanıstanda siyasət fəlsəfəsi, Ankara: Ankara Yayınları.
2. Ahmet, M. (1999), Ərgün Özbudun; Turxan Feyzioğlu və Digərləri; Atatürk ilkələri
3. İncilab tarixi, (1992), Ankara: Yüksək öyrətim qurulu yayınları.
4. Aristotel (1993), Politika, (tərc...: Mete Tuncay), İstanbul: Rəmzi Kitabevi.
5. Arslan, A. (1994), Fəlsəfəyə Giriş, (1994), Ankara: Vadi Yayınları.
6. Arslan, A. (2001), Sömürülən Atatürk və Atatürkçülük, Ankara: Gənəl Dağıtım: Adaş

Natəvan Xeyrulla qızı Nəcəfova

Bakı Dövlət Universiteti

dissertant

natavannadjafova@rambler.ru

HƏSSAS RİSK QRUPLARININ SOSIAL PROFİLAKTIKASI

Açar sözlər: həssaslıq, risk qrupları, tipologiya, sosial vəziyyət, uşaqlar

Key words: sensitivity, risk groups, typology, social status, children

Həssas risk qrupları dedikdə insanların elə kateqoriyaları nəzərdə tutulur ki, onların sosial vəziyyəti müvafiq əlamətlərə görə, qeyri-sabitdir. Bu insanlar praktik olaraq, təklidə öz həyatlarında qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmağa qadir deyillər. Belə vəziyyət onların sosial əhəmiyyətinin itirilməsinə mənəvi, əxlaqi cəhətdən aşınmaların və bioloji cəhətdən ölümlərinə səbəb ola bilər. Müxtəlif ədəbiyyatlarda risk qruplarının aşağıdakı formaları və növləri fərqləndirilir: 1. Əlilliyi olan şəxslər; 2. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar; 3. Çətin tərbiyə olunan, deviant davranışlı uşaqlar; 4. Tənha analar (övladını tək böyüdən analar); 5. Natamam ailələr; 6. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər; 7. Qocalar və ahıllar; 8. Əqli cəhətdən geri qalanlar; 9. Tənha insanlar; 10. Zorakılığa məruz qalanlar; 11. Narkomanlar; 12. Evsizlər; 13. Cinayətkarlar; 14. Ünsiyyət çətinliyi olanlar (Lixanov, 2010: 37-42).

Müvafiq təsnifatdan asılı olaraq, risk qrupları ilə aparılan işin müxtəlif forma və metodları fərqləndirilir. Təqdim olunan tədqiqat işində bu qrupların bir neçəsi ilə aparılan işin əsas məqamlarına diqqət yetiriləcəkdir. Bu sırada xüsusi diqqət, qayğı tələb edən risk qruplarından biri əlilliyi olan şəxslərdir.

Əlilliyi olan şəxslərə sosial yardımın məqsədi mümkün qədər onu elə bir vəziyyətə gətirməkdir ki, özünü sağlam insanlara xas olan sosial

funksiyaları yerinə yetirməyə qadir hiss etsin. Sözsüz ki, əlilliyi olan şəxslərin fərqli qruplarına münasibətdə bu bir qədər mürəkkəb, çətin vəzifələrdən sayılır. Əgər sağlamlığın bərpası, tam və ya qismən sağalması mümkündürsə, bu zaman göstərilən sosial yardım daha çox effekt verir, özünü doğruldur. Sağalma və yenidən bərpa ehtimalı cüzi və ya qeyri-mümkün olan əlilliyi olan şəxslərdə isə sosial yardımın daha geniş və sistemli formalarına ehtiyac duyulur. Bu adi sosial ünsiyyətdən müxtəlif tibbi prosedurlara qədər geniş metodlar kompleksini əhatə edir. Əlilliyi olan şəxslərə münasibətdə istifadə olunan özünəməxsus metodlardan biri fərdi yanaşmadır. Bu əlilin sosial bərpa və sosial inkişaf imkanlarının öncədən qiymətləndirilməsini, fərdi reabilitasiya proqramının tərtib olunmasını nəzərdə tutur. Bu işlə, bir qayda olaraq, tibbi-sosial ekspert komissiyası məşğul olur (Lubovskiy, 2010: 94). Digər ənənəvi metodlardan biri əlilliyi olan şəxsin ailəsinə göstərilən sosial dəstəkdir. Bu, əlilliyi olan şəxsin uşaq olduğu halda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sağlamlıq imkanları məhdud, əlilliyi olan uşaqların xüsusi tipli internat evlərində yerləşdirilməsi, təlim-tərbiyə olunması, müalicəsi və onlara xüsusi sosial xidmətin həyata keçirilməsi başlıca hədəf kimi çıxış edir.

Risk qruplarına daxil olan digər qrup qaçqınlar və məcburi köçkünlərdir. Onlar bir qayda olaraq maddi və iqtisadi vəziyyətlərinin pisləşməsindən, cəmiyyətdə əvvəlki imkanlarını və mövqelərini itirmələrindən əziyyət çəkirlər. Məcburi köçkünlərlə aparılan iş həm dünyada, həm də Azərbaycanda xüsusilə aktualdır. Məsələn, Azərbaycanda işğal olunmuş torpaqlar azad edilənə qədər əhalinin təxminən 15 faizi (bir milyondan çox insan) bu və ya digər risk qrupuna aid idi (Mudrik, 2009: 49). Qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin dəyişməsi onların yeni həyat şəraitinə və mənəvi mühitə adaptasiyası olduqca həssas, ağırlı məsələlər sırasındadır. Aydın ki, heç kəs öz xoşuna yaşadığı məkanı, evi, yurdu tərk edib başqa yerə köçmür. Bu müəyyən kənar təsirlər - zorakılıq, ölüm, işgəncə, əsir düşmə təhdidi nəticəsində son çarə olaraq görülən məcburi addımdır (Mudrik, 2009: 57).

Bu insanların bir qismi müvafiq şəraitdə istər-istəmöz zorakılıq qurbanına çevrilir, fiziki, mənəvi, psixoloji təsirlərə məruz qalırlar. Onların məruz qaldığı müxtəlif xəsarətlər və emosional təsirlər bu insanların motivasiyasına və gələcək həyatına da çox ciddi təsir göstərir. Digər tərəfdən, istənilən cəmiyyətdə bu qəbildən olan insanlara qarşı müəyyən diskriminasiya, ayrı-seçkilik əlamətləri özünü biruzə verir. Məcburi köçkünlər və qaçqınların tələbatlarının, maraqlarının nəzərə alınması sosial risklərin aradan qaldırılması üçün mühüm şərtədir. Burada sosial müdafiənin ən təsirli, effektiv metodu nəzarət, maarifləndirmə, sosial tənziqləmədir. Burada sosial nəzarət bütövlükdə cəmiyyətdə qaçqınlara, məcburi köçkünlərə münasibətdə empatiyanın formalaşdırılması, onların problemlərinin düzgün, adekvat şəkildə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu məqam həm də qaçqınların, məcburi köçkünlərin yeni şəraitə adaptasiya olunması ilə bağlı həyata keçirilən müxtəlif sosial dəstək və himayə proqramlarına aiddir.

Çətin tərbiyə olunan, deviant davranışlı uşaqlara münasibətdə sosial-pedaqoji, psixoloji, tərbiyəvi təsirin daha ciddi və sistemli metodlarını seçmək lazım gəlir. Burada uşaqların cinsi-yaş xüsusiyyətləri sosial dəyərlər, normalardan hansı səbəblərə görə, kimin, nəyin təsiri altında uzaqlaşmaları xüsusi araşdırılmalı, öyrənilməlidir. Söhbət ondan gedir ki, uşaqların davamlı şəkildə normadan kənarlaşmaları, deviant davranış nümayiş etdirmələri həm sosial mühitin təsiri, həm də onların şəxsi meyilləri, maraqları, yönümləri ilə bilavasitə bağlıdır.

Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda risk qruplarına aid olan şəxslərin problemlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı sosial-profilaktik tədbirlər dövlətin sosial siyasətinin əsas hədəflərindən sayılır. Bu, risk qruplarının sosial problemlərinin uğurlu həllinin, cəmiyyətdə həmrəyliyin, sosial təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir (Qədirov, 2002: 56).

Risk qrupları ilə profilaktikanın başlıca məqsədi vətəndaşları mümkün sosial risklərdən və onların doğurduğu təhlükələrdən qorumaq, cəmiyyətdə sosial təsisatlaşmanın ahəngdar inkişafını təmin

etməkdir. Risk qrupları ilə bağlı sosial profilaktika tədbirləri aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur:

1. Risk qruplarının davranışında meydana çıxan mənfi təmayüllərin (risklərin) neytrallaşdırılması;

2. Mənfi davranış təmaülləri nəticəsində meydana çıxan problemlərin həlli, çatışmazlığın kompensasiyası;

3. Sosial kənarlaşmalara səbəb olan mümkün şəraitlər barədə xəbərdarlıq edilməsi.

Risk qrupları ilə iş aparan mütəxəssislərin, bu sahəni tədqiq edən tədqiqatçıların gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, dövlətin, cəmiyyətin qayğısı həssas qrupun aktivliyini, düşüncə tərzini gücləndirməli, ictimai münasibətlərin optimallaşmasına onların töhfələrini artıran mühüm vasitə olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Lixanov, A.İ. (2010), *Deti bez roditeley*. Moskva: Prosveşeniye.
2. Lubovskiy, V.İ. (2010), *Psixologičeskiye problemi diaqnostiki anomalnoqo razvitiya detey*. Moskva: Vlados.
3. Mudrik, A.V. (2009), *Sosialnaya pedaqogika: uçebnik dlya studentov vıssix uçebnix zavedeniy*. Moskva : Akademiya.
4. Qədirov, Ə. (2002), *Yaş psixologiyası*. Bakı: Maarif.

Leyla Ceyhun qızı Manafli
Azərbaycan Turizm və Menecmentlik Universiteti
magistrant
lrg.manafli@gmail.com

QLOBALLAŞMANIN SOSIAL-MƏDƏNİ KONTEKSİNDƏ GƏNCLİK

Açar sözlər: qloballaşma, sosial-mədəni təsir, gənclik, qlobal mədəniyyət, kommunikasiya, sosial media

Key words: globalization, socio-cultural impact, youth, global culture, communication, social media

Qloballaşma sözü həm vahid qlobal inteqrasiya olunmuş dünyanın mövcudluğunu, həm də bu cür dünyanın qurulması proseslərini müəyyən edən fenomenidir. Ona görə də ən ümumi mənada qloballaşma “dünyanın kiçilməklə kondensasiyası” proseslərini ifadə edən bir termin kimi meydana çıxır. Dünyanın kiçilməsi və intensivləşməsi kommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafının nəticəsidir, rabitə və nəqliyyatı asanlaşdırır, daha sürətli və ucuz hala gətirir və beləliklə, qarşılıqlı asılılığı artırır. Devid Harvinin “zaman-məkan sıxılması” olaraq təyin etdiyi bu vəziyyət dünyanın “vahid bir yer” kimi daralmasını, yaxud M.McLuhanın təbirincə desək, dünyanın “qlobal kəndə” çevrilməsini sürətləndirmişdir (Harvey, 1997: 293).

Bu gün qloballaşmanın əsas komponentləri olan qabaqcıl kommunikasiya şəbəkələri və internet texnologiyalarının zaman və məkan qavrayışında, sosial həyatda yaratdığı sürətli dəyişikliklər və institusional transformasiyalar ənənəvi dəyərlərə və insanların həyatına öz təsirini göstərir. Dəyişikliklər daha çox gənclərin gündəlik həyatına yansır. İndiki gənc nəsillər bu “başgicəlləndirici” texnoloji inkişafın içində doğulur. Qısa zaman intervallarında sürətli artım göstərən internet istifadə nisbətlərinə baxdığımızda bugünkü gəncliyin

internetə olan marağının nə qədər sıx olduğunu da ortaya qoyur. Gənclərin internetdən istifadəsi, xüsusilə, sosial media vasitəsilə həyata keçirilir. Gənc əhalinin səmərəli istifadə etdiyi texnologiyanın rahatlığı sosial medianın təsirinin artırılmasında əhəmiyyətlidir. Qloballaşma prosesində iqtisadi, texnoloji və siyasi üstünlüyə malik olan və bu üstünlükdən səmərəli istifadə edən ölkələr; sosial media menecmentinin dəstəyi ilə dolayı yolla başqa ölkələrin insanlarına yeni sosial-mədəni dəyərlər və normalar aşılırlar. Bu gün “Feysbuk”, “Tviter”, “Tumblr”, Instagram, Yutub kimi təsirli və çox populyar media platformaları öz nəşrləri və paylaşmaları ilə xüsusilə, gənc əhalini istiqamətləndirən gücə malikdir. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin gənclərinə və insanlarına təsir edir; öz iqtisadi siyasətlərinə uyğun olaraq yeni sosial və mədəni yenidənqurma həyata keçirməyə çalışırlar. Sosial mediadan istifadə məqsədlərindən asılı olaraq gənclərin həyata baxışının, üstünlük verdiyi dəyərlərinin zamanla dəyişdiyi müşahidə olunur. Belə ki, sosial media vasitəsilə ənənəvi həyatlarından başqa həyatların varlığına şahid olan gənclər, öz dəyərlərindən kənar qalan bu fərqli həyatları təqlid edir və ənənəvi dəyərlərini əhəmiyyətsiz görməyə başlayırlar. Xüsusən də qlobal mədəniyyətin təklif etdiyi istehlakçılığa əsaslanan həyatlar gəncləri cəlb edir və onları öz milli mədəniyyətindən kənar qoymağa vadar edir. Bununla yanaşı, standartlaşdırılmış qlobal mədəniyyət müxtəlif gənclik trendləri və üslubları kimi istisna edilir və texnologiyanın köməyi ilə qlobal öyrənmə və tətbiq proseslərindən keçərək yayılır.

Qloballaşmanın təsiri ilə gənclərin həyat tərzləri və təcrübələri getdikcə daha çox oxşarlaşır və hətta amerikanlaşır; eyni internet saytlarına girir, eyni filmlərə baxır, eyni musiqiyə qulaq asır, eyni markaların təsiri altındadırlar. Gənc nəsillər; düşüncə tərz, münasibətləri, əyləncələri və geyim tərzləri kimi bütövlükdə həyata baxışları baxımından Amerika mədəniyyətini təqlid edir (Qaya, 2006: 240). Bütün dünyada gənclər “Koka kola” içmək, “Maqdonalds”-dan hamburger yemək, Nike/Reebok/Adidas geyinmək və internetdə eyni virtual kanallarda gəzmək kimi davranışları göstəriirlər. Beləliklə,

qlobal gənclik mədəniyyəti formalaşır. Gənclərin mədəniyyəti ənənədən müasirliyə, oradan da bugünkü qlobal materialist və hedonist gənclik mədəniyyətinə doğru dəyişir (Zorlu, 2009:55). Bundan əlavə, həmçinin bu təsir çərçivəsinə müxtəlif mədəniyyət sənayesi məhsullarının təkrarlanan məzmununa bənzəyən, əslində modernləşdirilmiş və media vasitəsilə yenilənmiş Qərb mədəniyyəti də özü göstərir. Məsələn, Hollivud kinosu, MTV kanalları kimi kommunikasiya texnologiyaları ilə qurulan dünyanın istehsal etdiyi müxtəlif qəhrəmanların məhsulları, müxtəlif həyat tərzləri və təcrübələri simvollarla çevrilərək qlobal tendensiyaları və gəncləri bir araya gətirir və yaxud Youtube və Netflix kimi virtual kanallarda yayımlanan seriallar eyni vaxtda onlarla ölkədə yayımlanıb. Beləliklə, bir çox fərqli ölkələrdə eyni maraqlar və gözləntilər getdikcə daha çox yayılmışdır. Bu vəziyyət müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanları bir nöqtədə homojenləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Aslanova, R. (2004), Qloballaşma və mədəni müxtəliflik, Bakı:Elm nəşriyyatı
2. Bauman, Z. (2013), Kürəsəlləşmə və toplumsal sonucları, İstanbul:Ayrıntı
3. Yayınları.
4. Harvey, D. (1997), Postmodernliğin durumu:kültürel dəyişimin kökenləri, İstanbul:Metis yayınları.
6. Qaya , B. Ünal S. “Küreselleşmə və Psikiyatri” (2006), Ankara:Türk Tabipləri
7. Birliyi yayınları
8. Zorlu, A. (2009), “Yaşam Tərzi, Tükətim Kültürü və Gənclik”, Tükətici və
9. Tükətim Araşdırmaları Dərgisi; 1(1), 53-66.

Ağa Əziz oğlu Əzizov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ezizov.aga@gmail.com

MƏHKƏMƏ İCLASINDA QAYDANIN TƏMİN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: *cinayət prosesi, cinayət mühakimə icraatı, məhkəmə baxışı, məhkəmə iclasının qaydaları, məhkəməyə hörmət*

Key words: *criminal process, criminal proceedings, court hearing, rules of the court session, respect for the court*

Məhkəmədə cinayət-prosessual fəaliyyətin həyata keçirilməsini məhkəmə iclasları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhkəmənin işi həll etmə funksiyasını yerinə yetirməsi üçün əvəzsiz rola malik olan məhkəmə baxışı mərhələsi məhz məhkəmə iclasları vasitəsilə həyata keçirilir. Qanunverici orqan məhkəmə baxışı üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq məhkəmə iclaslarının aparılmasının prosedur qaydalarını müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində məhkəmə iclasında qaydanın təmin edilməsi məhkəmə baxışının ümumi şərti kimi təsbit olunmuşdur. Bu şərtin tələbinə görə, məhkəmə iclası məhkəməyə və proses iştirakçılarının bir-birinə hörmət, eləcə də, sakitliyə və qayda-qanuna riayət edilməsi şəraitində həyata keçirilməlidir (2). Məhkəmə iclasında qaydalara riayət etmək öhdəliyi təkcə məhkəmə və proses iştirakçılarının üzərinə qoyulmamışdır. İclas zalına buraxılmış digər şəxslərin də qaydalara riayət etmək borcudur. Çünki Cinayət-Prosessual Məcəllənin 310-cu maddəsində “məhkəmə iclasında iştirak edən bütün şəxslər” ifadəsini işlətməklə qanunverici həm proses iştirakçılara, həm də ictimaiyyət nümayəndələrinə məhkəmə iclasında qaydaya riayət edilməsini vəzifə kimi müəyyən etmişdir.

İclas zalında qaydanın təmin edilməsi hələ məhkəmə iclası başlanmamışdan həyata keçirilir. Belə ki, məhkəmə iclas zalına

gəlməmişdən qabaq icra məmuru “Məhkəmə gəlir” deyərək zaldakı şəxslərə elan edir. Məhkəmə iclasında olan bütün şəxslər bundan sonra ayağa qalxmalı və məhkəmə öz yerini tutduqdan sonra onlar da öz yerlərini tuta bilirlər. Belə qaydanın müəyyən edilməsi məhkəmənin insanlar arasında nüfuzunun qorunmasına xidmət edir və ona hörmətin bir göstəricisidir.

Məhkəmə iclasına rəhbərlik etmək vəzifəsi qanunvericiliklə sədrlik edən hakimin üzərinə qoyulmuşdur. Cinayət-prosessual qanunvericilik ədalət mühakiməsinin səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə sədrlik edənə geniş hüquqlar vermişdir (3). Məhkəmə iclasına sədrlik edən hakim cinayət işinə ədalətlə baxılmasının təmin edilməsi və məhkəmə baxışına və məhkəmə iclasında iştirak edən şəxslərin davranışına aid digər prosesual tələblərə əməl edilməsi üçün Cinayət-Prosessual Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş bütün tədbirləri görmək hüququna malikdir. Bu hüququn həyata keçirilməsi məqsədilə o, məhkəmə iclasında iştirak edən şəxslərə müxtəlif göstərişlər verir. Məhkəmə iclasında qaydanın təmin edilməsi üçün həmin göstərişlərə riayət etmək məhkəmə iclasında olan bütün şəxslərin ən önəmli vəzifəsidir.

Başqa yerlərdə olduğu kimi məhkəmə iclas zalında da sakitliyə və təmizliyə riayət edərək etik qaydaları pozمامaq iclasda iştirak edən hər kəsin borcudur. Şəxslərin oturduqları yerlərdən özbaşına qalxması və məhkəmə iclas zalında gəzməsi digər şəxslərin diqqətini yayındırmaqla iclasın gedişinə mane ola bilər və belə olduğu təqdirdə faktiki olaraq məhkəməyə hörmətsizlik edilmiş olur. Odur ki, məhkəmə iclasında iştirak edən şəxslər sədrlik edən müraciət etdikdə qalxmalı və yalnız onun icazəsi ilə əyləşməlidirlər.

Məhkəmə iclasında qaydanın təmin edilməsində sədrlik edəndən sonra ikinci rolu icra məmuru daşıyır. İcra məmuru məhkəmə iclasını müşahidə edir, iclas zalındakı şəxslərin davranışlarına diqqət yetirir. Beləliklə, baş verə biləcək pozuntuların qarşısını almaq öhdəliyi onun üzərinə düşür.

Nitq söyləyən şəxslərin sözünü kəsməmək, iclas zalında səs-küy yaratmamalı və digər şəkildə məhkəmə iclasının gedişinə mane

olmamaq niyyəti ilə məhkəmə iclasında olan şəxslər bir sıra hərəkətləri məhz sədrlik edənin icazəsi ilə yerinə yetirə bilirlər. Məhkəmə iclasında iştirak edən şəxslər öz hüquqları çərçivəsində danışmaq, vəsatətlər qaldırmaq, etirazlar etmək istədikdə sədrlik edənin icazəsini almalıdırlar.

Məhkəməyə müraciət edərkən “hörmətli məhkəmə”, hakimə müraciət edərkən isə “hörmətli hakim” ifadələrinin işlədilməsi müraciət olunan şəxslərə hörmət edilməsinin simvolik göstəricisidir. Məhkəmədə çıxış edən şəxslərin ünvanına atmacalar atmamaq, təhqiredici və nalayiq ifadə və hərəkətlərdən çəkinmək həm məhkəməyə, həm də proses iştirakçılarına hörmətin əsas ünsürlərindəndir. Əsəblərin tarıma çəkildiyi, gərgin keçən məhkəmə iclaslarında qarşı tərəfə hörmətin saxlanması bir sıra hallarda çətinlik yaratsa da məhkəmə iclasında olan şəxslər maksimum səviyyədə təmkinli davranmalı, əsəblərini cilovlamağı bacarmalıdırlar.

Hər bir mühitdə olduğu kimi məhkəmə iclasında da qaydanı pozan şəxslərə rast gəlmək mümkündür. Başlanğıcda məhkəmə belə şəxslərə qarşı şifahi xəbərdarlıq etməklə kifayətlənsə də onlar qaydanı kobud surətdə pozmağa davam etdikləri təqdirdə məhkəmənin qanunvericiliklə təsbit olunmuş tədbirləri görmək səlahiyyəti vardır. Məhkəmə iclasında olan şəxsin qaydanı pozması həm məhkəmə baxışının iştirakçısına, həm də hakimə qarşı təhqirlə ifadə olunarsa, bu həmin şəxsin Cinayət Məcəlləsinin 289-cu maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün əsas yaradır.

Cinayət işinə obyektiv baxılması, proses iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini sərbəst həyata keçirməsi və çəkişmə prinsipinə əməl olunması üçün məhkəmə iclasında qaydanın təmin edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə də həm məhkəmə, həm də məhkəmə iclasında iştirak edən bütün şəxslər qaydalara riayət edilməsinə və məhkəmə iclasının yüksək səviyyədə keçirilməsinə çalışmalıdırlar. Məhkəmə iclasında qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılması vacib şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, <https://e-qanun.az/framework/46950>.
2. Abbasova, F.M. (2019), Cinayət prosesi, Xüsusi hissə, Dərslik, Bakı, Hüquq Yayın Evi, 524 s.
3. Cəfərquliyev, M.Ə. (2005), Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi, Dərslik, Bakı: Qanun, 2005, 852 s.
4. Mövsümov, C.H. (2016), Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası, Bakı: Digesta. 1335 s.

Elnurə Nəsrulla Mustafayeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
mustafayevaelnure3@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ARXEOLoji ABİDƏLƏRİN MUZEYLƏŞDİRİLMƏSİ TARİXİ

Arxeoloji abidələrin qorunub saxlanması, maddi arxeoloji qalıqların öyrənilməsi hər zaman dövlətin və beynəlxalq ictimaiyyətin əsas vəzifələrindən biri olmuşdur. Müasir dövrdə mədəni irsin qorunması mühüm sosial məsələdir. Bunu həyata keçirmək üçün elmi araşdırmaların aparılması və dövlətin bu sahədə lazımı tədbirlər həyata keçirməsi vacibdir.

İnsan cəmiyyətinin tarixinin ilkin mərhələlərini dərk etmək üçün arxeoloji abidələr əsas və vacib elmi mənbələrdir. Arxeoloji abidələrin düzgün tədqiqi keçmişi addım-addım izləməyə və dərk etməyə imkan verir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında “Mədəniyyət haqqında” və “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” qanunları ilə tənzimlənir. Abidələrin qorunması, bərpa və qazıntı işləri YUNESKO-nun Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Konvensiyası, Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası, Tarixi ansambların qorunub saxlanması və müasir rolunu haqqında tövsiyənin və digər beynəlxalq sənədlərin tələblərinə uyğun aparılır.

Azərbaycanın Tarix və Mədəniyyət abidələri unikal dəyərə malik olmaqla Dünya mədəni irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunan dəyərli “arxiv”lərdir. Abidələrin qorunması dövlətin mühüm vəzifələrindən biri olaraq konstitusiyada öz əksini tapmışdır: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə görə “tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur”.

Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin, elminin, tarixinin, zəngin maddi və mənəvi sərvətlərinin, məişət və folklorunun, bütövlükdə mədəni xəzinəsinin toplanması, mühafizə edilərək öyrənilməsində və yayılması işində muzeylərin rolu əvəzsizdir. Muzeylər insanların ictimai-iqtisadi inkişafında əldə etdikləri, yaratdıqları maddi və mənəvi sərvətlərin toplandığı, qorunub mühafizə edildiyi, öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırıldığı mədəniyyət, elm-maarif müəssisələridirlər. Eləcə də muzeylər hər bir fərdin, bütövlükdə cəmiyyətin dünyagörüşünün formalaşmasında və inkişafında, onların mədəni, mənəvi və bədii tərbiyəsində çox əhəmiyyətli işlər aparırlar.

Azərbaycan muzeyşünaslığının nəzəri və təcrübi məsələlərinin tədqiqi baxımından həmin mərhələlərin hər birinin özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Birinci mərhələdə muzeylərin yaranması və inkişafının mahiyyətini, başlıca cəhətlərini araşdırarkən işin mərhələdaxili ayrı-ayrı etaplarda baş verdiyi məlum oldu. Müxtəlif sərgilərin, dərnlərin, cəmiyyətlərin yaranmasının muzeylərin təşəkkülündə rolu, əhəmiyyəti, onların inkişafı, şəbəkələrinin genişləndirilməsi, təşkilatı-metodik cəhətdən zənginləşdirilməsi məsələləri ayrı-ayrı etaplarda baş vermişdir. 1913-cü ilin aprelində Bakıda açılan Qafqaz rəssamları əsərlərinin ilk sərgisi, 1914-1916-cı illərdə Bəhrüz Kəngərli tərəfindən ata evində (hazırda B.Kəngərlinin evmuzeyi burada yerləşir) -vəkil Şirəlibəyin mülkündə təşkil edilən sərgilər, həmin illərdə Bakıda rus rəssamları-Y.S.Samorodovun, İ.İ. Brodskinin, İ.İ.Edelin və başqalarının satış məqsədilə təşkil etdikləri sərgilər artıq Azərbaycanda muzey quruculuğu üçün mühitin yarandığını bir daha sübut edirdi. Şəxsi toplantılar və ayrı-ayrı sərgilərin təşkili tarixi keçmişimizlə bağlı maddi-mənəvi abidə nümunələrini toplayan, qoruyan, bərpa edən, təbliğ və tədqiq edən mərkəzlərə-muzeylərə ehtiyac getdikcə artırdı. Artıq bunu zaman və mühitdə baş verən hadisələr tələb edirdi.

Beləliklə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, qədim tarixiliyin mövcudluğu, geniş mədəni-maarifçilik təcrübəsinin mövcudluğu, tarixi-mədəniyyət nümunələrinin zənginliyi, maddi və

mənəvi mədəniyyət nümunələrinin əhali kütləsi arasında geniş maraq oyatması, onların xaricə daşınmasının qarşısının alınmasının vacibliyi kimi amillər nəticəsində ölkədə muzeylər yaradılmağa başladı.

Bu gün Azərbaycanda muzey işinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasına, yeni muzey binalarının tikintisinə, əsaslı təmir işlərinin aparılmasına, muzeylərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə, mədəni-xidmət işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə böyük imkanlar yaranmış və bu istiqamətdə çoxşaxəli işlər aparılır

Ağa Əziz oğlu Əzizov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ezizov.aga@gmail.com

CİNAYƏT PROSESİNDƏ MƏHKƏMƏ BAXIŞININ HƏDLƏRİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, cinayət mühakimə icraatı, məhkəmə baxışının hədləri, ittiham, prokuror

Key words: criminal process, criminal proceedings, limits of the trial, accusation, prosecutor

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində işə məhkəmədə baxılması zamanı riayət edilməli olan ümumi tələblər və qaydalar “məhkəmə baxışının ümumi şərtləri” adı altında toplanmışdır. Cinayət prosesində məhkəmə baxışının hədləri məhkəmə baxışının ümumi şərtləri sırasına daxil edilmiş hüquqi kateqoriyadır. Məhkəmə baxışının həyata keçirilməsi üçün məhkəmə baxışının hədlərinin dəqiq və düzgün müəyyən edilməsi cinayət mühakimə icraatının vəzifələrini icra etməyə və onun məqsədlərinə çatmağa xidmət edir.

Məhkəmə baxışının hədləri dedikdə, təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş və məhkəmədə müdafiə edilən ittihamla şərtlənən məhkəmə tədqiqatının və qəbul ediləcək qərarın qanunla müəyyən edilmiş həddləri başa düşülür (2, 182). Məhkəmə baxışının hədlərinə verilən bu anlayış cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra: CPM) 318.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, *məhkəmə baxışı zamanı cinayət işinə, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarına və ya xüsusi ittiham üzrə şikayətə yalnız təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş və ya məhkəməyə verilən ittiham daxilində baxılır.*

CPM-in 318.1-ci maddəsinin məzmunundan belə məlum olur ki, cinayət-prosessual qanunvericilik məhkəmə baxışının hədlərini şəxslərin dairəsinə və ittihamın məzmununa görə məhdudlaşdırır. Belə ki, məhkəmə baxışı yalnız təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın daxilində aparılmalıdır.

Cinayət-prosessual qanunvericilik hansı hallarda məhkəmənin ittihamına dəyişiklik edə biləcəyini də müəyyən etmişdir. AR CPM-in 318.1-ci maddəsinə əsasən, *məhkəmə baxışı nəticəsində məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin əməlini ağır cinayətdən daha yüngül cinayət əməlinə tövsiyə etmək, habelə ona qarşı irəli sürülmüş ittihamdan ayrı-ayrı bəndləri çıxartmaq hüququna malikdir.*

Məhkəməyə öz təşəbbüsü ilə ittihamdan kənara çıxaraq şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamı ağırlaşdırmaq hüququ verilməyib. Məhkəmə üçün belə bir məhdudlaşdırmanın tətbiq edilməsi nəticəsində təqsirləndirilən şəxsin vəziyyətini ağırlaşdıran dəyişikliyin edilməsinin qarşısı alınır və onun müdafiə hüququ təmin edilir, eləcə də cinayət məsuliyyətinə cəlb etmənin qanuni qaydasına riayət edilmiş olunur.

Məhkəmə baxışı zamanı elə hallar olur ki, təqsirləndirilən şəxsin əməllərində daha ağır cinayətin əlamətlərinin mövcud olduğu üzə çıxır. Belə hal baş verdikdə CPM-in 318.2-ci maddəsinin tələbinə görə dövlət ittihamçısının vəsatəti əsasında məhkəmə irəli sürülmüş ittiham üzrə cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və təqsirləndirilən şəxsə başqa ittihamın irəli sürülməsi məsələsinə baxılması üçün işin ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması barədə əsaslandırılmış qərar çıxarır. Bundan başqa, əgər məhkəmə baxışında ittihamın ağırlaşdırılmalı olduğu hallar ortaya çıxarsa, zərər çəkmiş şəxs və ya onun qanuni nümayəndəsi də vəsatət qaldıra bilər. Məhkəmə yuxarıda qeyd olunan qərarı həmin şəxslərin vəsatəti əsasında da qəbul edə bilər.

Əlavə ibtidai araşdırma üçün geri qaytarılan cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının yenidən məhkəməyə göndərilməsinin iki halı mövcuddur. Bunlardan birincisi

təqsirləndirilən şəxsə qarşı başqa ittihamın irəli sürüldüyü, ikincisi isə başqa ittihamın irəli sürülmədiyi haldır. Qanunvericilikdə məhkəməyə göndərilən işə baxılmasının hər hala görə ayrı prosedur qaydası təsbit olunmuşdur. Əgər təqsirləndirilən şəxsə qarşı başqa ittiham irəli sürülmüşdürsə, bu zaman CPM-in 318.2-3-cü maddəsinə görə cinayət işi və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialı məhkəməyə daxil olduqda məhkəmə icraatı CPM-in 298-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq məhkəmənin ilkin hərəkətləri ilə başlayacaqdır. İkinci halda isə məhkəmə CPM-in 318.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qərarı ləğv etməklə məhkəmə baxışını təzələyir və baxışın davam etdirilməsi CPM ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Məhkəmə baxışının hədlərinə uyğun şəkildə işə baxılması ədalətli məhkəmə qərarının çıxarılması üçün mühüm rola malikdir. Lakin bundan öncə, işə məhkəmədə baxılmasının hədləri düzgün qaydada müəyyən edilməlidir. Bu isə, ilk növbədə, cinayət-prosessual qanunvericilikdə məhkəmə baxışının hədlərinin lazımı səviyyədə müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi sayəsində mümkün ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi,
2. (<https://e-qanun.az/framework/46950>)
3. Abbasova, F.M., (2019), Cinayət prosesi, Xüsusi hissə, Dərslük, Bakı, Hüquq Yayın Evi, 524 s.
4. Mövsümov, C. H. (2016), Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası, Bakı, Digesta, 1336 s.

Ülviyyə Qubad qızı Həbib
Azərbaycan Turizm və Menecment Univeristetini
magistrant
ulviyyehibibi@gmail.com

MULTİKULTURAL SİYASƏTİN MİQRANTLARLA SOSIAL İŞƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *multikulturalizm, miqrant, sosial iş, mədəni dönüş*
Key words: *multiculturalism, migrant, social work, cultural turning*

Mühacir cəmiyyətləri immiqrasiya ölkələrində birdən çox mədəniyyətin, başqa sözlə multikulturalizmin birgə mövcudluğunu bir araya gətirir. Bu kontekstdə multikultural cəmiyyətlərdə sosial xidmətlərin göstərilməsində birdən çox mədəniyyətin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməsi zəruri olur. Sosial işçilər multikultural cəmiyyətlərdə multikultural anlayışla peşəkar təcrübələr həyata keçirmək üçün bilik, bacarıq və dəyərlərə ehtiyac duyurlar. Bununla yanaşı sosial işçilərin peşəkar etik prinsipləri və dəyərləri mədəni səriştə və sosial fərqlilik başlığına uyğundur. Sosial işçilər mədəniyyəti, onun insan davranışına təsirini və cəmiyyətdəki funksiyasını anlamalı, hər bir mədəniyyətin güclü tərəflərinin olduğunu qəbul etməli, kliyentin mədəniyyəti haqqında biliklərə malik olmalı, mədəni fərqlilikləri qəbul etməli və onlara həssas yanaşmalıdır. Xidmət göstərəkən müştərinin mədəniyyətini nəzərə almaq sosial fərqlərin mahiyyətini və onların irq, etnik və milli mənşə, cins, yaş, ailə vəziyyəti, siyasi fikir, dini inanc, cinsi oriyentasiya, əqli və ya fiziki qüsurları kimi fərqlərə olan təzyiqlərini anlamaq və bu istiqamətdə maarifləndirmək olduqca mühim əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə ortaya çıxan məsuliyyət multikultural sosial iş yanaşmasını ortaya qoyur.

Çoxmədəniyyətlilik mənasında, yəni sözün geniş mənasında işlədilən multikulturalizm məfhumu ilk növbədə özünü sosial hadisə kimi büruzə verir. (Mehdiyev, 2019: 17)

Multikulturalist sosial iş təcrübəsi sosial işdə, əsasən sosial elmlərin kəskin şəkildə yaşadığı mədəni dönüşün əksi olaraq həyata keçmişdir. Bu baxımdan multikultural sosial iş təcrübəsi ənənəvi sosial iş təcrübəsinin standartlaşdırma meylini daha plüralist bir quruluşa çevirməyi hədəfləyir. Bu kontekstdə sosial elmlərdə “mədəni dönüş”dən sonra ortaya çıxan bütün konseptual müzakirələr multikultural sosial iş təcrübəsi üçün əsas rol oynayırdı. Bu əsasın ən həlledici anlayışları fərdi subyektivlik və kontekstuallıqdır. Bu baxımdan mədəniyyət təkcə həyat tərzini kimi deyil, həm də fərdin həyatının bütün sahələrini əhatə edən ümumi çərçivə kimi başa düşülməlidir.

Multikultural sosial iş təcrübəsi yeni dövlət idarəçiliyinin mühüm elementi kimi sosial iş təcrübəsinə inqilabi təsir göstərmişdir. Diskursiv müstəvidə “fərqliliklərə hörmət”i vurğulayan multikulturalist sosial iş təcrübədə fərqlərin marginallaşmasına xidmət edə bilər. Bunun əvəzinə o, mədəni fərqliliklər qarşısında “rəng korudur”.

Multikulturalizm elə bir təlimdir ki, o, mədəni plüralizmi bəşəri fəaliyyətin əsas məzmununu elan edir, pozitiv müxtəlifliklərin qorunmasını və inkişafını özünün əsas vəzifəsi kimi təsdiq edir (Kazımov, 2018: 17)

Multikultural sosial iş yanaşması müəyyən ilkin qəbullara əsaslanır. Bu fərziyyələri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Cəmiyyətlər getdikcə daha çox multikulturallaşır.
- Sosial iş peşəsi getdikcə çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə xidmət göstərməklə üzləşir.
- Multikultural cəmiyyətlərin ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi və ödənilməsi daha çətin və mürəkkəbdir.
- Multikultural cəmiyyətlərin ehtiyac və problemləri qiymətləndirilərkən sosial işin daxil olduğu ictimai-siyasi sistemin istiqamətindən asılı olaraq ya daha assimilyasiya, ya da separatçı yanaşma təhlükəsi gündəmədir.

- Multikultural cəmiyyətlərdə multikultural sosial iş təcrübəsinin müəyyən edilməsi, təhsili, təcrübəsi və tədqiqinə ehtiyac paralel olaraq artır.

Sosial iş praktikantlarının iş mühitində yaşadıkları stresslə bağlı müzakirə ediləcək mühüm məsələlərdən biri də digər peşəkarlarla əlaqə və qarşılıqlı əlaqənin yaratdığı atmosferin təsiridir (Zengin, 2017: 52). Sosial işçilər miqrant qrupları ilə işləyərkən mədəni səriştəyə malik olmalıdırlar. Mədəni səriştəyə malik olmaq immiqrant qruplarının bütün mədəni xüsusiyyətlərini qəbul etmək deyil. Mədəni səriştəsi olmayan qiymətləndirmə aparən sosial işçilər bir halda cəmiyyətin bütün mədəni xüsusiyyətlərini qəbul edərək və insan hüquqlarının tələblərini yerinə yetirərək mədəni dəyərlər arasında ziddiyyətlər yaşaya bilər. Sosial iş təcrübələrində multikultural perspektiv ondan ibarətdir ki, sosial işçilər müştərilərinin insan hüquqlarının tələblərini vahid bir mədəniyyət tərəfindən qoyulan, lakin öz mədəniyyətinə uyğun olmayan şeylərə görə yerinə yetirmirlər.

Sosial işçilər, immiqrant qrupları ilə işləyərkən, alətlərin hamı üçün eyni işləyəcəyi anlayışı ilə yanaşa bilməz və unutmaq olmaz ki, peşəkar təcrübə mühacir qrupunun üzvü olan şəxsin səlahiyyətlərinin artırılmasına maneə ola bilər. Bu çərçivədə sosial işçilər işləyəcəkləri cəmiyyəti bilməli və peşəkar təcrübə keçirməzdən əvvəl immiqrant cəmiyyətində peşə təcrübələrinin nə demək olduğunu anlamalıdırlar.

İqtisadi səbəblərdən daha yaxşı həyat keyfiyyəti üçün başqa ölkəyə miqrasiya edən fərdlər üçün “sığınacaq və qidalanma” əsas problem olmasa da və ümumiyyətlə əmək miqrasiyası qrupunda nəzərə alınma bilsə də, xüsusilə sığınacaq axtaranlar və sığınacaq axtaranlar üçün ciddi problem ola bilər. Qeyri-qanuni miqrasiya ilə başqa ölkəyə köçənlər adətən digər ölkələrin vətəndaşları kimi birinci qrup ehtiyacları özləri qarşılayırlar. Lakin beynəlxalq müdafiə tələbi ilə ümumiyyətlə ölkəyə sığınan ikinci qrup mühacirət ölkəsində xidmət infrastrukturunun qeyri-kafi olması və iqtisadi səbəblərdən bir çox problemlərlə üzləşir.

Sağlamlıqla bağlı ehtiyaclar sığınacaq axtaranlar və immiqrantlar üçün ödənilməli olan ehtiyaclar sırasındadır. 6458 sayılı Əcnəbilər və Beynəlxalq Müdafiə Qanunu və 5510 sayılı Sosial Sığorta və Ümumi Sağlamlıq Sığortası Qanununa görə Beynəlxalq müdafiə ərizəsi və ya statusu olan və vətəndaşlığı olmayan kimi şəxslər Türkiyədə ümumi sağlamlıq sığortasına malik sayılırlar.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, Q. (2018). Multikulturalizmə Giriş. Bakı: Mütərcim nəşriyyatı
2. Mehdiyev, R. (2019). Multikulturalizmə Giriş. Bakı: Şərq Qərb nəşriyyatı
3. Zengin, O. (2017). Sosial xizmet uzmanlarının mesleki uygulamaları ve çalışma koşulları. Toplum ve sosyal hizmet dergisi, S. 28, 47-67

Vəsilə Aqil qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
vesilememmedova9085@gmail.com

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏKİ BƏRPASI

Açar sözlər: müharibə, abidələrin bərpası, memarlıq abidələri
Key words: war, restoration of monuments, architectural monuments

Müharibə dövründə əraziyə, abidələrə və şəhərlərə dəymiş ziyan insanlarda psixoloji zəiflik və müharibə vəziyyətinin heç vaxt bitməyəcəyi ilə bağlı narahatlıqlar kimi hisslər ortaya qoyur. Bu cür travmanın təsirlərini aradan qaldırmaq üçün müharibədən sonra dağılmış ərazilərin reabilitasiya prosesləri böyük əhəmiyyət kəsb edir .

Aydınır ki, müharibə nəticəsində dağıdılan şəhərlər, abidələr keyfiyyətli bir gələcəyin qurulmasında katalizator rolunu oynayır və bu, birmənalı şəkildə həyata keçirilməlidir.

Müharibədən sonrakı dövrdə ərazinin yenidənqurulması məsələsi, xüsusən, tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası işinin yüksək səviyyədə aparılması bir çox dünya ölkələrinin təcrübəsində müəyyən fərqlərlə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə əsas təcrübə II Dünya Müharibəsi illərində hücum olunmuş ölkələrə aiddir.

Memarlıq abidələrinin mühafizəsinin təşkilində 1943-cü ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Memarlıq Komitəsinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi ki, onun vəzifələrinə memarlıq abidələrinin mühafizəsi və bərpasına rəhbərlik də daxildir. Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün Komitə Memarlıq Abidələrinin Mühafizəsi Baş İdarəsini yaratdı. İttifaq respublikalarında abidələrin mühafizəsi funksiyalarını memarlıq idarələri, rayonlarda rayon icraiyyə komitələri yanında memarlıq idarələri və şəhər icraiyyə komitələri yerinə yetirirdilər.

II Dünya Müharibəsi illərində abidələrin xüsusilə zərər gördüyü Leninqradda, Novqorodda, Pskovda xüsusi elmi və istehsalat bərpası emalatxanaları yaradıldı. Bərpa emalatxanalarında elmi-tədqiqat, bərpa layihələrinin işlənilib hazırlanması və bərpa işlərinin həyata keçirilməsi üzrə kompleks işlər aparılmışdır.

Şəhər və kəndlər alman işğalçılarından azad edildikdən sonra zədələnmiş abidələrə ilkin tibbi yardımın göstərilməsi işlərinə başlanılıb. Birinci mərhələdə bunlar, söykənən divarları dəstəkləmək üçün daşıyıcı konstruksiyaların quraşdırılması kimi prioritet tədbirlər vasitəsilə abidələrin fəvqəladə vəziyyətdən çıxarılması işləri idi; məskunlaşma tağları və günbəzləri dəstəkləyən dairəvi; binaların üzərində müvəqqəti damlar və xarabalıqlar üzərində çadırlar qurulur. Eyni zamanda, abidələrin tədqiqi, ölçülməsi və bərpası üçün layihə sənədlərinin hazırlanması istiqamətində də geniş iş aparılıb.

Ancaq bu o demək deyil ki, tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası, abidələrin yenidənqurulması işləri II Dünya Müharibəsi illərindən başlanmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində hələ bərpa texnikası 20-ci illərdə müəyyən dərəcədə inkişaf etdirildi. Lakin zədələnmiş abidələrin bərpası ilə bağlı bütün problemləri əhatə edə bilmədi. Abidələrin tədqiqi və bərpası üzrə praktiki işlərin gedişində sadəcə olaraq Memarlıq Komitəsi tərəfindən verilən “Dövlət mühafizəsində olan memarlıq abidələrinin uçotu, qeydiyyatı, saxlanması və bərpası qaydası haqqında” Təlimatda ümumiləşdirilmiş yeni metodologiya işlənilib hazırlanmışdır.

1920-ci illərdə işlənmiş bərpa işlərinin aparılması qaydaları memarlıq abidələrinin bərpasının yalnız ümumi, fundamental məsələlərinə aid idi. Onlar hətta xüsusi bir sistemdə tərtib edilməmişdir və dərc edilməmişdir: Memarlıq Komitəsi tərəfindən verilən göstəriş memarlıq abidələrinin müəyyən edilməsi və uçotunun aparılması qaydasını və onların saxlanması qaydalarını, təmir-bərpa işlərinin istismarı və istehsalı şərtlərini, bu təlimatda nəzərdə tutulmuş qaydaların həyata keçirilməsini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Dövlət mühafizəsi altına alınan memarlıq abidələrinin uçotunun

aparılması, qeydiyyatı və siyahılarının təsdiqinə təqdim edilməsi həvalə edilmiş Komitənin bütün orqanları üçün məcburi olub, təmir-bərpa işlərinin düzgün istifadəsinə və istehsalı qaydasına rəhbərliyin və nəzarətin həyata keçirilməsi bərpa işlərində müsbət rol oynayan mühüm sənəd id

Müharibə zamanı böyük ziyan dəymiş şəhərlərin bərpası yeni tikililərin memarlıq abidələri ilə əlaqəsi problemini ortaya qoydu. Şəhərsəlmada köhnə və yəninin ahəngdar birləşməsi ilə bağlı sual yarandı. Memarlıq abidələrinin bərpası mühüm əhəmiyyət qazandı.

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Məhbubə Eldar qızı Əzizova

Azərbaycan Tibb Universiteti

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

mahbuba_fsa11@yahoo.com

ADENOMIOZ DİAQNOZU OLAN QADINLARIN XƏSTƏLİYİN KLİNİK MARKERLƏRİ

Açar sözlər: *Adenomioz, diaqnostika, profilaktika, risk faktorları, laparoskopiya, histeroskopiya*

Key words: *Adenomyosis, diagnosis, prevention, risk factors, laparoscopy, hysteroscopy*

Adenomioz, reproduktiv yaşda olan qadınlarda geniş yayılan, uşaqlıqda rast gəlinən, xoşxassəli patologiyadır. Adətən histerektomiya zamanı alınan material nümunələrinə əsaslanan adenomioz xəstəliyi, son dərəcə dəyişkəndir (5%-70%), histopatoloji diaqnozu üçün ümumi qəbul edilmiş kriteriyaların olmamasına əsaslanır. Adenomiozun inkişafının dəqiq mexanizmləri bilinmir, lakin mövcud tendensiya odur ki, adenomioz və ya adenomiyoma endometriuma və əzələ qatına dərin invaziya edir, əsasən uşaqlıq zədələnməsindən sonra əmələ gəlir.

Adenomioz sadəcə histoloji diaqnoz deyildir, o, müəyyən klinik əhəmiyyət daşıyır və onu qeyri-invaziv vizuallaşdırma metodlarının köməyi ilə identifikasiya etmək olar. Getdikcə artan məlumatlar xəstəliyin yaranmasında iştirak edən patogen mexanizmləri və potensial müalicə metodlarını açıqlayırlar. Bununla belə, adenomiozun bütün klinik və vizuallaşmış formalarını identifikasiya etmək üçün əvvəlki kimi həm vizuallaşmada, həm də histologiyada diaqnostik

meyarların və qeydiyyat-hesabat sistemində vahid və ümumi profilin olmasına böyük ehtiyac vardır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, adenomiozun inkişafı üçün əhəmiyyətli risk faktorları təkrarlanan süni və spontan abortlar (77,94%), uşaqlıq boşluğun diaqnostik və müalicəvi məqsədlə qaşınması (52,94%) ilə uşaqlığa olan müdaxilədir. Uşaqlığın xroniki iltihabi xəstəlikləri (38,23%), şiş xəstəliklərinə olan irsi meyillik (19,11%) də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, daxili endometriozun başlanması və formalaşması, metabolik və endokrin xəstəliklər (35,29%), mədə -bağırsağ traktının xəstəlikləri (22,05%), ürək-damar sistemi xəstəlikləri (26,47%), allergiya (16,17%) ilə başlanır. Bu, dolayısı ilə bu qrupdakı xəstələrin immun və hüceyrələrarası balans sisteminə ziyan vurduğunu göstərir. Xəstəliyin klinik mənzərəsi menstrual tsiklin pozulması ilə xarakterizə olunur. Hipermenoreya xəstələrin 83,82% -də, dismenoreya – 16,18% -də müşahidə olunur. Reproduktiv funksiyaların pozulması (I dərəcəli sonsuzluq - 9,52%-də və II dərəcəli - 14,96%-də) və dərman korreksiyasına tabe olmayan davamlı ağrı sindromları (41,17%) də qeyd olunur. Xəstəliyin hər bir əlamətinin şiddəti, adenomiozun yayılma dərəcəsindən asılıdır.

Adenomioz diaqnozu olan qadınların xəstəliyin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan çox sayda klinik markerlər diaqnoz və müalicəyə düzgün yanaşmaq üçün bütün risk və seçim amillərinin nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da həkim klinisist üçün çətinlik törədir. Belə olduqda həkimin peşəkarlığı bir tərəfdən patologiyanın simptomlarını qiymətləndirməyə, digər tərəfdən müalicə sxeminin fərdi yanaşmasına əsaslanır.

Mahira Firudin Amirova

PhD, Assoc.Prof. of Biochemistry
Azerbaijan Medical University
erayelmira@gmail.com

Ellada Eldar Huseynova

PhD, Senior Teacher of Biochemistry Department
Azerbaijan Medical University
ellada.huseyn@mail.ru

Firangiz Eyvaz Guliyeva

PhD, Senior Teacher of Biochemistry Department
Faculty of Public Health, Azerbaijan Medical University
fquliyeva@amu.edu.az

**NECESSITY FOR MODERN METHODS OF DIAGNOSING
HEPATITIS C, ESPECIALLY OVERLAPPING WITH
SECONDARY INFECTION**

Açar sözlər: *dolaşan immun kompleksləri, defensin, endotoksin, lipopolisaxarid bağlayan protein*

Key words: *circulating immune complexes, defensin, endotoxin, lipopolysaccharide binding protein*

In this study, we focused on the antimicrobial peptides and T-lymphocyte clusters indicating the immune system ability to react violently leading to reduce the organism sensitivity to bacteria. The immune system changes in hepatitis C have been tested in 87 individuals with chronic hepatitis C. All patients were divided into two groups: with chronic hepatitis C, and the group in which hepatitis C overlaps with secondary infection leading to pneumonia. The diagnosis of hepatitis C was confirmed by the classification offered at the World Congress of Gastroenterology (1994). Endotoxin and lipopolysac-

charide-binding protein (LBP) were determined using the ELISA technique. Determination of the CD clusters was carried out by indirect immunofluorescence reaction, while the circulating immune clusters (CIC) were identified by method of sedimentation with a 3.5% solution of polyethylene glycol. Statistical processing of the obtained results was carried out by the Wilkinson's U-test (Mann-Whitney). In the group of patients with hepatitis C, CD25+ was nearly halved, while in group with hepatitis aggravated by pneumonia this value lowered approximately three times. CD25+ indicator in II group was even 1.4 times less than in the group without pneumonia. Defensin levels were significantly higher in the I group, where endotoxin raises up to 24.4 vs normal levels. In the II group, aggravated by pneumonia, endotoxin elevated even up to 57.7 IU/ml, the same direction changed defensin concentration. We observed a little difference between control patients and patients with hepatitis C in bilirubin concentrations, γ -glutamyl transpeptidase and AST, usually used for diagnosis of hepatitis. The results of this study show, that instead of standard tests for liver damage: bilirubin, AST and γ -glutamyl transpeptidase, it is much more expedient to use the antimicrobial peptides defensin and LBP, which are more informative in the diagnosis of hepatitis C, especially when it overlaps with secondary infection.

Shahla Ayaz Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Biology
shahla-nasimi@mail.ru

MICROMYSETS AND NITROGEN MICROORGANISMS FOUND IN THE SOIL OF SOME AZERBAIJAN FORESTS

***Açar sözlər:** Azərbaycan meşələri, göbələk xəstəlikləri, mikromisetlər, mikroorqanizmlər*

***Key words:** Azerbaijani forests, fungal diseases, micromycetes, microorganisms*

The research was conducted in the pine forests of some regions of Azerbaijan. The purpose was to investigate the cause of the mass destruction of pine trees. In recent years, in the pine forests of Azerbaijan, the decay and even destruction of the organs of trees for unknown reasons has been observed. When studying the reason for this, it became clear that the role of fungi, especially micromycetes, is more important in the destruction of trees. During the study, a large number of diseases were observed in the trees. More information about the disease is given below.

Stain disease. We can say that this is the most serious pine disease. Because this disease will cause the tree to grow less and grow weaker. The disease is more pronounced in the summer, but may already be infected in the winter. Leaf and conifer staining. Stains come in various shapes, sizes and colors due to fungal, bacterial, viral infections, gas poisoning, chemicals and exposure to sunlight. Infection with this disease weakens the growth process, the leaves dry out, the resistance of shoots and twigs to infectious diseases and non-parasitic factors. Signs that the pine tree is suffering from this disease are: the leaves turn yellow (look picture 1), some even cling to twigs and manifest themselves with pink pustules. All this is done by a

fungus (Rousselian pseudometry), and the only solution in these cases is to cut all the infected branches from the place where the symptoms begin to appear and burn them immediately. Regardless of the signs of tree disease, the leaves of the tree should also be cut. Because fungal spores have already spread to the surface organs of the tree. As we know, fungal spores have the ability to spread rapidly (1).

Picture 1

During the research, it was found that in the process of development, plants and microorganisms have learned not only to exist peacefully with each other, but and enter into various symbiotic relationships. Translation nitrogen from the atmosphere to the soil, converting it into a form available to plants. In return, they receive the necessary carbohydrates and mineral salts that plants absorbed from the air. Increasing the level of nitrogen in the soil has a positive effect on plants: they accelerate the development of roots, strengthens immunity, increases resistance stresses and pathogens, and as a result, the amount of yield increases (2)

Soil samples from rice fields (alluvial soils of river valleys, heavy loams) and the rhizosphere of sesbania plants were taken according to the methods adopted in soil science.

microbiology. Accounting and isolation of pure cultures of free-living and associative diazotrophs was carried out by seeding on liquid and solid nutrient environment (2). The ability of the isolated strains to

nitrogen fixation was determined by the acetylene method on a nitrogen-free glucose medium with sodium manate (1). When using the acetylene method, nitrogen-fixing activity was determined by reduction of acetylene to ethylene by gas chromatography on a Khrom-3 chromatograph on an ASK silica gel column at a temperature of 50°C. The carrier gas is nitrogen at a constant flow of 60–70 ml/min.

As a result of the study, we came to the following conclusions: The studied soil has properties suitable for the habitation of bacteria of the river. *Azotobacter*. All cells of the isolated samples are spherical and have formations in the form of capsules. The presence of cysts was found not in all cultures. Our hypothesis about the dependence of the occurrence of bacteria on the type of soil (closed/open) was not confirmed. Our hypothesis about the stimulating activity of the bacterium p. *Azotobacter* was confirmed.

References

1. Horst, K. R. (2013), Westcott's Plant Disease Handbook. Eighth Edition. New York: Springer Science, 2013, 826 c.
2. Seifert, K., Rossman, A. (2010) How to describe a new fungal species// IMA Fungus, v. 1, № 2, p.109–116

Mahira Firudin Amirova

PhD, Assoc.Prof. of Biochemistry
Azerbaijan Medical University
erayelmira@gmail.com

Ellada Eldar Huseynova

PhD, Senior Teacher of Biochemistry Department
Azerbaijan Medical University
ellada.huseyn@mail.ru

Firangiz Eyvaz Guliyeva

PhD, Senior Teacher of Biochemistry Department
Faculty of Public Health, Azerbaijan Medical University
fguliyeva@amu.edu.az

**OXIDATIVE STRESS INDUCED BY SARS-COV-2
AND ITS TREATMENT IN PANDEMIC**

Açar sözlər: antioksidantlar, SARS-CoV-2, sitokin fırtınası, reaktiv oksigen növləri

Key words: antioxidants, SARS-CoV-2, cytokine storm, reactive oxygen species

Coronavirus infection remains the most common form of pandemic with high mortality in recent decades, and the current form of coronavirus results in severe acute respiratory syndrome (SARS-CoV). Prophylaxis & treatment of SARS-CoV is the most urgent problem of medicine impossible without knowledge of the subtle mechanisms of the virus entry into the body, stimulating organ damage and the spread of the disease. SARS-CoV-2 is capable of damaging alveocytes type I and II, as well as endothelial cells. The virus induces oxidative stress and cytokine storm, which are considered the main cause of disease complications and death. This process leads to the expression and

secretion of anti-inflammatory cytokines, detailed in this paper. Antioxidant preparations preventing the development of these mechanisms of SARS virulence form the basis of today's official protocols.

SARS-CoV-2 pathology is characterized by an increase in reactive oxygen species (ROS) and a violation of the immune system. The reactive oxygen species (ROS) formed during metabolism are in great need as they play the role of signal messengers. It is known that ROS-dependent kinases stimulate inflammatory signals in addition to increasing the transcription & expression of inflammatory genes (1, 2). Optimal levels of ROS in the body are maintained by the enzymatic and non-enzymatic antioxidant system. When the antioxidant defenses are weakened, a condition called oxidative stress occurs. Numerous studies have shown that an increase in ROS accompanies all infectious respiratory viral infections. There are three pathogenic structural proteins on SARS-CoV-2 surface. On the outer side of the virus are crown-shaped glycoprotein protrusions (spike S-protein) that bind to the surface of the target cell (3). This process results in the expression and secretion of anti-inflammatory cytokines (4). In this case, neutrophils and cytotoxic T cells, along with the formed cyto- and chemokines, join the process of protecting lung tissue from the virus (5). When SARS-CoV-2 cannot be blocked and/or eliminated from the respiratory tract, the virus enters the bloodstream and can damage other organs and cells that have receptors on their surface: intestines, kidneys, esophagus, heart, blood vessels, brain, bladder, and so on. Levels of inflammatory cytokines and chemoattractants continue to rise dramatically (6). In the early stages of the disease, the nsp1 and rp6 proteins of the virus inhibit the formation of interferon (7). Evidence from the literature suggests that single antioxidant therapy is less effective in SARS-CoV-2 infection. Therefore, it is advisable to combine antioxidants with drugs used in the treatment of previous respiratory infections, including SARS-CoV-1 infection.

One of the factors, that increase the body's non-enzymatic antioxidant defenses is vitamin C, which can have an anti-inflammatory effect by rapidly reducing the formation of ROS. Since vitamin C also stops development of the "cytokine storm", in SARS-CoV-2 treatment it is more active than interferon. Sulforaphane is an anticancer & antibacterial compound within the isothiocyanate group of organosulfur compounds. It is obtained from cruciferous vegetables such as broccoli, Brussels sprouts, and cabbages. Thiol antioxidants, such as glutathione along with selenium *weaken apoptosis by breaking down peroxide radicals* in viral respiratory diseases and inhibit viral replication (8). *In vitro* analysis of the antiviral effects of vitamins and antioxidant components such as tocopherol, thiamine, pantothenic acid, pyridoxine, biotin, and glutathione showed that most glutathione and vitamin B family were active (9).

Thiamine, biotin and tocopherol also showed a fairly high inhibitory effect. Since unsaturated fatty acids omega-3 and omega-6, as well as vitamins E, A and D, and various valence metal ions have significant antioxidant and anti-inflammatory effects, they are recommended for use in the treatment of SARS-CoV patients. In addition, the mucolytic N-acetyl-L-cysteine, that can prevent the induction of apoptosis and anti-inflammatory IL-6, IL-8 cytokines, has a strong antiviral effect (10). At present, vitamin C and N-acetyl-cysteine are the most widely used antioxidants in lung damage.

The antiviral effect of some *flavonoids* on SARS-CoV: quercetin from the natural flavonoid group has been shown to adversely affect the synthesis of viral RNA and the level of cytokines in the blood (8). Studies have also shown significant antiviral activity of resveratrol, a natural polyphenol. The antioxidant properties of melatonin allow increase the organism defenses. Leukomethylene (reduced form of methylene acid) widely used in diseases, in combination with vitamin C, N-acetylcysteine, α -lipoic acid, has a noticeable antioxidant effect, prevents the spread of viral RNA, leads to a weakening of inflammation and hypoxia (11). Thus, according to the adopted

protocol, a "vitamin cocktail" is used for prevention and treatment of SARS-CoV-2 patients: Vitamin D and Vitamin C, methionine, zinc, quercetin. Such a combination of these components is expedient from both a prophylactic and therapeutic point of view. The combined forms of these drugs are more pronounced, and this fact is reflected in the treatment protocols of patients with SARS-CoV-2.

Reference

1. Linley JE, Ooi L, Pettinger L, Kirton H, Boyle JP, Peers C, Gamper N. Reactive oxygen species are second messengers of neurokinin signaling in peripheral sensory neurons. *Proc Natl Acad Sci U S A*. 2012 Jun 12;109(24):E1578-86. doi: 10.1073/pnas.1201544109. Epub 2012 May 14. PMID: 22586118; PMCID: PMC3386117.
2. Taylor C. T. (2008). Interdependent roles for hypoxia inducible factor and nuclear factor-kappaB in hypoxic inflammation. *The Journal of physiology*, 586(17), 4055–4059. <https://doi.org/10.1113/jphysiol.2008.157669>
3. Huang, Y., Yang, C., Xu, Xf. *et al.* Structural and functional properties of SARS-CoV-2 spike protein: potential antivirus drug development for COVID-19. *Acta Pharmacol Sin* 41, 1141–1149 (2020). <https://doi.org/10.1038/s41401-020-0485-4>
4. George, P. M., Wells, A. U., & Jenkins, R. G. (2020). Pulmonary fibrosis and COVID-19: the potential role for antifibrotic therapy. *The Lancet. Respiratory medicine*, 8(8), 807–815. [https://doi.org/10.1016/S2213-2600\(20\)30225-3](https://doi.org/10.1016/S2213-2600(20)30225-3)
5. Costela-Ruiz, V. J., Illescas-Montes, R., Puerta-Puerta, J. M., Ruiz, C., & Melguizo-Rodríguez, L. (2020). SARS-CoV-2 infection: The role of cytokines in COVID-19 disease. *Cytokine & growth factor reviews*, 54, 62–75. <https://doi.org/10.1016/j.cytogfr.2020.06.001>

6. Boretti, A., & Banik, B. K. (2020). Intravenous vitamin C for reduction of cytokines storm in acute respiratory distress syndrome. *PharmaNutrition*, 12, 100190. <https://doi.org/10.1016/j.phanu.2020.100190>
7. SAFETY Study of Early Infusion of Vitamin C for Treatment of Novel Coronavirus Acute Lung Injury (SAFE EVICT CORONA-ALI). <https://clinicaltrials.gov/ct2/show/NCT04344184>
8. Saeedi-Boroujeni A, Mahmoudian-Sani MR. Anti-inflammatory potential of Quercetin in COVID-19 treatment. *J Inflamm (Lond)*. 2021 Jan 28;18(1):3. doi: 10.1186/s12950-021-00268-6. PMID: 33509217; PMCID: PMC7840793.
9. Iwegbulem, O., Wang, J., Pfirrmann, R. W., & Redmond, H. P. (2022). The role of taurine derivatives in the putative therapy of COVID-19-induced inflammation. *Irish journal of medical science*, 191(1), 485–486. <https://doi.org/10.1007/s11845-021-02522-5>
10. Shakoor H, Feehan J, Al Dhaheri AS, Ali HI, Platat C, Ismail LC, Apostolopoulos V, Stojanovska L. Immune-boosting role of vitamins D, C, E, zinc, selenium and omega-3 fatty acids: Could they help against COVID-19? *Maturitas*. 2021 Jan;143:1-9. doi: 10.1016/j.maturitas.2020.08.003. Epub 2020 Aug 9. PMID: 33308613; PMCID: PMC7415215.
11. Wong, K. K., Lee, S., & Kua, K. P. (2021). N-Acetylcysteine as Adjuvant Therapy for COVID-19 - A Perspective on the Current State of the Evidence. *Journal of inflammation research*, 14, 2993–3013. <https://doi.org/10.2147/JIR.S306849>

Rəsmiyyə İsmayıl qızı Səfərova
Azərbaycan Tibb Universiteti
həkim
rasmiya.safarova1969@gmail.com

UŞAQLIQ BOYNUNUN XƏRÇƏNGİNİN XƏSTƏLİYİN YÜKSƏK İNKİŞAF RİSKİ OLAN QRUPLARIN SEÇİLMƏSİ ALQORİTMİ

***Açar sözlər:** papillomavirus infeksiyası, yayılma dərəcəsi, monitoring, risk qrupları, uşaqliq boynu xərçəngi*

***Key words:** papillomavirus infection, prevalence, monitoring, risk groups, cervical cancer*

Müasir dövrdə reproduktiv orqanların xərçənginin profilaktikası təcrübəsi, xüsusilə xərçəngönü və xərçəngin klinika önü formaları ilə xəstələrin aşkar edilməsi məqsədi ilə aparılan kütləvi müayinələr yalnız uşaqliq boynu xərçəngin (UBX) üçün öz müsbət nəticəsini (xəstələnmənin və ölümün azalması) vermişdir ki, bu da sitoloji skriningin geniş istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə xərçəngin profilaktikasının təşkilati formalarının işlənilib hazırlanması çərçivəsində analitik epidemioloji tədqiqatların aparılması yolu ilə etioloji amillərin tədqiqi ilə əlaqədar bu üsullara yenidən müraciət edirlər.

Uşaqliq boynunun xərçənginin xəstəliyin yüksək inkişaf riski olan qrupların seçilməsi alqoritmin sınaqdan keçirilməsi olmuşdur.

İPV-nin yoluxma mexanizminin fəallaşmasına sosial-gigiyenik amillərin təsirinin aşkar edilməsi müayinə edilən 232 qadının maddi durumunun dərəcəsi, gigiyenik mədəniyyətin və mənzil-kommunal şəraitin səviyyəsindən asılı olaraq qruplaşdırılması yolu ilə həyata keçirilmişdir. Əldə olunan məlumatların statistik təhlili Microsoft Excel elektron cədvəllər proqramının köməyiylə yerinə

yetirilmiş və aparılan tədqiqat işinin tələblərinə uyğun formalaşdırılmışdır.

Məlumdur ki, əlamətin informativliyi nə qədər yüksəkdirsə, o, bir o qədər diaqnostik məqsədər üçün effektivdir. Əlamətin səviyyəsinin mühüm informasiya xarakteristikası uşaqlıq boynunun xərcəngi üçün tətbiq edilən diaqnostik əmsal sayılır. Bu əmsalların cəminə görə 3 qrupda olan şəxslərin seçilməsi üzrə ballar müəyyən edilmişdir: 1) bu lokalizasiya ilə xərcənglə xəstələnmə riski; 2) bu riskin olmaması; 3) qeyri-müəyyənlik qrupu. Bu məlumatları praktik səhiyyə müəssisələrində tətbiq etmək üçün diaqnostik əmsallarla birlikdə proqnostik diaqnostik kartlar şəklində tərtib etmişik.

Xərcəngin hər lokalizasiyası zamanı xəstələnmənin səviyyəsi xəstəliyə qədər xəstənin məruz qaldığı bir çox amillər kompleksindən və orqanizmin bu, çoxamilli təsirlərinə qarşı reaksiyasından asılıdır. Bu kompleksə xəstəliyin davam etmə müddəti, cinsi yetişkənliyin başlanması yaşı, aybaşı funksiyasının xarakteri, nəsil artırma funksiyası, cinsi funksiya, endokrin-mübadilə pozğunluqları, keçirilmiş xəstəliklər, genetik amillər, psixo-emosional amil, sosial-iqtisadi amil, etnik mənsubiyyət və digər parametrlər daxildir. Müasir dövrdə tədqiqatçılar tərəfindən sosial-iqtisadi amillər populyasiyanın sağlamlığına onların təsiri baxımından mühüm amillər kimi qəbul edilir. Onlar qadın cinsiyyət sferasının bədxassəli törəmələrinin müxtəlif nozoloji formalarının yayılmasında müəyyən rol oynayırlar. Sosial-iqtisadi amillərdən sonra irqi-etnik amillər ikincili sayılırlar. Birini digərindən fərqləndirməyə kömək edən əlamət informativ hesab edilir. Əlamətin informativlik faizinin qiymətləndirilməsi tədqiq etdiyimiz hadisələrə ən çox təsir edən və ya onlarla daha sıx əlaqədə olan amilləri təyin etməyə və bunun sayəsində ən az əhəmiyyət daşıyan əlamətləri çıxdaş etməyə imkan verir. Burada başlıca məsələ modelləşdirmənin əsasını təşkil edən proses haqqında başlıca informasiyanı özündə saxlayan əlamətlərin məhdud dairəsinin ayırd edilməsidir. Bizim tədqiqatda uşaqlıq boynunun xərcənginin aşkar edilməsi məqsədilə informativ əlamətlərin seçim metodunun

axtarılması profilaktik müayinələr zamanı müayinə olunanların qrupundan olan şəxslərin onkoloji risk qrupuna ayırd edilməsi üçün əsas ola bilər. Onkoloji risk qruplarının ayırd edilməsi üçün hər bir amilin effektivliyi qiymətləndirilməklə onların diaqnostik meyarların əmsalların həcminə görə UBX ilə xəstələnmənin intervallarının hesablanması həyata keçirilmişdir. Beləliklə, uşaqlıq boynu xərçəngi ilə xəstələnmənin risk qrupunun ayırd edilməsi üçün +12,5 və -10 həddlərində diaqnostik əmsalların müvafiq intervalları müəyyən edilmişdir.

Tibbi yadımın göstərilməsi mərhələsində UBX-nin birincili və ikincili profilaktikası həyata keçirilir. Birincili profilaktikaya daxildir: 1) UBX-nin inkişafının risk amillərinin aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması, o cümlədən sağlam həyat tərzinin təşviqatı, sanitariya maarifi, qadınlara və kişilərə məsləhətlər verilməsi, seksual davranış sferası üzrə, intim gigiyenaya dair əhalinin savadlılığının yüksəldilməsi; 2) İPV-ə qarşı profilaktik vaksinasianın həyata keçirilməsinin təşkili. İkincili profilaktika - servikal skriningdir, yəni uşaqlıq boynunun xoşxassəli və şişönu patologiyalarının aşkar edilməsi və vaxtında müalicəsi məqsədilə qadınların müayinəsi.

Beləliklə, bu metod bədxassəli şişin fərdi inkişaf riskini qiymətləndirməyə imkan verir və qadınların qrupundan asılı olaraq həkim-onkoloqa yönləndirilir, əlavə müayinə metodları həyata keçirilir və ya onkoloji dispanserin müşahidəsi altında olurlar.

Raifə Bayram qızı Mustafayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
müəllim
raife.mustafayeva19@gmail.com

RESPUBLİKAMIZIN QƏRB BÖLGƏSİNDƏ YETİŞDİRİLƏN MÜXTƏLİF SÜD MƏHSULDARLIĞINA MALİK QARA-ALA CİNSLİ İNƏKLƏRİN DƏRİSİNİN FİZİKİ-MEXANİKİ XASSƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: qaramal, qara-ala, dəri, fiziki-mexaniki, kəmiyyət, keyfiyyət, süd məhsuldarlığı

Key words: cattle, black-party coloured cows, skin, physical-mechanical, quality, quantity, milk productivity

Maldarlıq heyvandarlığın ən mühüm sahələrindən biri olmaqla, Azərbaycanın müxtəlif təbii-iqtisadi zonalarında çox geniş yayılmışdır. Bu sahənin xalq təsərrüfatında əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, maldarlıq əhalini, süd və ət kimi çox qiymətli ərzaq məhsulları ilə, həmçinin yüngül və emal sənayesini isə ucuz xammalla təmin edir. Maldarlıq xalq təsərrüfatında istifadə edildiyi dövrdən xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Respublikamızda da maldarlığın inkişafına xüsusi fikir verilir. Respublikada istehsal olunan ümumi heyvandarlıq məhsulları içərisində mal əti və südünün xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Hal-hazırda respublikada maldarlığın daha da inkişaf etdirilməsi, bu sahədə damazlıq işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və mövcud malın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində, dövlət tərəfindən çox ciddi tədbirlər görülməkdədir (4, 238-249). Heyvandarlıq təsərrüfatlarında məhsuldarlığın artırılması istiqamətində seleksiya-damazlıq işlərinin elmi əsaslarla aparılması və heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün xarici ölkələrdən yüksək məhsuldarlığa malik damazlıq heyvanların idxalı davam etdirilmiş və heyvanların süni mayalandırılması işi genişləndirilmişdir (1, 9-19). Qara-ala cins- bu

cins 1959-cu ildə yerli malın Holland və Ostfriz cinsinin çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Çox geniş yayılmış və respublikamızda da yetişdirilir. Damazlıq təsərrüfatlarda hər bir inəkdən 3,6-3,7% yağlılıqda 3500-6000 kq süd alınır (2, 152). Dəri və dəri örtüyü orqanizmi zərərli mexaniki təsirlərdən, soyuqdan qoruyur. O temperaturun tənzimində aktiv iştirak edir, ifrazat orqanıdır. Bu funksiyaların normal gedişi heyvanın sağlamlığı, onun xarici mühit amillərinə davamlığı, həmçinin onun işləmək qabiliyyəti və məhsuldarlığı üçün labud şərtidir. Dəriyə təsir edən amillər müxtəlifdir. Canlı kütlədə dərinin çəkisi cinsdən, yemləmədən, yaş cinsiyyət və çarpazlaşmadan asılıdır. Eyni zamanda yüksək keyfiyyətli və ağır çəkili dərilərin alınması üçün, cavanların düzgün bəslənməsi ilə yanaşı tam qidalı yemlənmə tətbiq olunması vacibdir. Yemlənmə zamanı zülalı yemlərin rasionda verilməsi nəticəsində alınmış dərilər nazik və çox möhkəmlilik xüsusiyyətini daşıyır (3, 96-98).

Tədqiqat işi Samux rayonunda yerləşən “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatında, “Zoomühəndislik fakültəsinin” “Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı texnologiyası” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatı Samux rayonunun Əhmədbəyli kəndi ərazisində yerləşir. Bu təsərrüfat pay torpaqları hesabına 2000-ci ildə yaradılmışdır. Apardığımız tədqiqat işi zamanı respublikamızda yetişdirilən qaramal cinsləri içərisində Qara-ala cinsli mal özünün biozootexniki və əmtəlik keyfiyyətinə görə daha üstün mövqeyə malik olduğunu öyrəndik.

Alınan nəticələrin və onların müzakirəsi. Son zamanlar apardığımız tədqiqatlarla müəyyənləşdirilmişdir ki, iribuynuzlu qaramaldan alınan dərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, onun əmtəlik keyfiyyəti, onların cinsi, məhsuldarlıq istiqaməti, süd məhsuldarlığı ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Bu dəyişmə ayrı-ayrı məhsuldarlıq istiqamətli qaramal cinslərində eyni deyildir. Respublikamızda yetişdirilən qaramal cinsləri içərisində Qara-ala cinsli mal özünün biozootexniki və əmtəlik keyfiyyətinə görə daha üstün

mövqeyə malikdir. Ona görə də bu cinsin süd məhsuldarlığı ilə yanaşı dərisinin də öyrənilməsinə qərara alındıq.

Məlumdur ki, bütün növ heyvandarlıq məhsulları kimi süd məhsulu da bilavasitə orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsinin gedişi və səviyyəsi ilə üzvü surətdə əlaqədardır. Ona görə də heyvanın dərisinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə onların süd məhsuldarlığı arasında əlaqədarlıq vardır. Bu əlaqədarlıq bilavasitə yemləmə və həzm prosesi ilə bağlıdır. İstər südün, istərsə də dərinin kimyəvi tərkibinin formalaşmasında zülalların, yağların, mineral maddələrin rolu olduqca böyükdür. Müəyyən edilmişdir ki, inəklərin süd məhsuldarlığı, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə heyvanların sinir tipləri arasında qarşılıqlı əlaqədarlıq vardır. Bu fikri vəzlərin reseptorlarla zəngin olması da təsdiq edir. Bəzi tədqiqatçıların əsərlərində qeyd olunduğu kimi, Qara-ala cinsli malın süd məhsuldarlığının artması canlı kütlənin artması ilə müşayiət olunur. Canlı kütlənin artması dərinin kütləsinin artmasına və bəzi göstəricilərini yaxşılaşmasına səbəb olur. Bununla bağlı apardığımız tədqiqat işlərinin, araşdırmalarının nəticələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı cədvəl 1-də təqdim edirik. Cədvəl 1-də verilmiş rəqəmlərdən aydın şəkildə göründüyü kimi, təsərrüfatda yetişdirilən Qara-ala cinsli inəklərin orta yaşda laktasiya üzrə süd sağımı və canlı kütləsi ilə əlaqədar olaraq onların yeni soyulmuş dərisinin kütləsi arasında müsbət əlaqədarlıq vardır.

Cədvəl 1.

Qara-ala cinsli inəklərin orta yaşda laktasiya üzrə süd sağımı və canlı kütləsi ilə əlaqədar olaraq onların yeni soyulmuş dərisinin kütləsi arasında müsbət əlaqədarlıq

Süd məhsuldarlığı	Südüün yağlılığı, %	Canlı kütlə, kq	Dərinin kütləsi, kq	Dərinin sahəsi, dm²	Dərinin qalınlığı, arxada, mm	Boyun hissəsində dərinin qalınlığı, mm	Gönün kütləsi, kq
2500 kq-dək	3,89	400	22,1	360	3,51	2,80	10,2
2800 kq-dək	3,91	430	23,5	365	3,61	2,88	10,6
3100 kq-dək	3,90	460	25,0	374	3,62	2,71	11,1
3400 kq-dək	3,95	500	26,0	384	3,64	2,75	11,7
3700 kq-dək	3,98	550	28,4	388	3,68	2,90	12,4
4100 kq-dək	4,01	600	31,2	394	3,82	2,87	13,6
4500 kq-dək	4,10	640	34,0	399	3,92	2,98	12,8
5000 kq və yuxarı	4,12	700	35,6	412	3,96	2,80	14,0

Belə ki, inəklərin canlı kütləsinin 400 kq-dan 700 kq-a qədər yüksəlməsi süd sağımının 2500 kq-dan 5000 kq-a çatması ilə müşayiət olunmaqla, onlarda dərinin də kütləsi 22,1 kq-dan artaraq 34 kq-a çatmışdır. Deməli, Azərbaycan şəraitində süd məhsuldarlığının 5000 kq-a qədər artması Qara-ala cinsli inəklərdə dərisinin kütləsinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu qanunauyğunluq eynilə dərinin qalınlığına və gönün kütləsinə də aiddir. Həmçinin, Qara-ala cinsli malda südün yağlılığının da 3,8 q %-dən 4,12%-ə qədər yüksəlməsi də dərinin kəmiyyət göstəricilərinə heç bir mənfi təsir göstərməmişdir.

Azərbaycan Qara-ala malının süd məhsuldarlığının canlı kütləsinin, həmçinin südün yağlılığının yüksəlməsinin onlarda dərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsir göstərməməsi zənnimizcə orqanizmdə gedən mübadilə prosesinin, ət və süd məhsullarının yaranmasına (əmələ gəlməsinə) olduğu kimi dərinin də formalaşmasına nisbət təsiri ilə izah oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Q.Q., Salmanov, Z.M. (2018), Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi. Bakı: Elm. 352 s.
2. Abdullayev, Q.Q., Əliyev, M.İ. (2012), Heyvandarlığın əsasları. Bakı: Elm, 312 s.
3. Abbasov, S.A., Məmmədov, S.N., Abbasov, R.T. (2019), Maldarlığın əsasları və südçülük. Bakı: Maarif, 2019, 342 s.
4. Abbasov, İ. (2011), Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı: Elm, 640 s.

Təranə Nazim qızı Hacıyeva
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
böyük elmi işçi
haciyeva.t001@gmail.com

Mehriban Əjdər qızı Həsənova
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
kiçik elmi işçi
haciyeva.t001@gmail.com

YEM İSTEHSALINDA ÜZÜMÇÜLÜK TULLANTILARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: tənək, zoğ, üzüm cecəsi, silos, senaj

Key words: grapevine, twig, grape marc, silage, senage

Heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərini 50-70%-i yemlərin payına düşür. Həmin xərcləri azaltmaq məqsədilə yem əhəmiyyətli tullantılardan səmərəli istifadə olunmalıdır.

Üzümçülük sənayesinin istehsal problemlərindən biri şərab və ya distillə edilmiş içkilər hazırladıqdan sonra qalan üzüm tullantılarının xaric edilməsidir. Həmçinin, kişmiş sənayesində çoxlu gövdə və sıxılmış üzüm cecəsi yan məhsul kimi ayrılır ki, bu da iri və xırdabuynuzlu heyvanlar üçün yem mənbəyi kimi istifadə edilə bilər.

Azərbaycanda üzümçülük tullantılarından yem istehsalında istifadə edilməsi böyük səmərə verə bilər (İsmayılov, Xəlilov, 2002:40)

Quru tənək zoğundan senaj.

Tənəyin budanmış quru çöplərinin yem dəyəri müxtəlif alimlər tərəfindən öyrənilmiş və o 0,51-0,53 yem vahidi ilə ifadə olunmuşdur. Başqa sözlə desək bu

kütlədən məqsəduyğun şəkildə istifadə edilərsə, respublikanın yem balansına hər il 1,5 milyon ton əlavə qaba yem verilmiş olar.

Müəyyən edilmişdir ki, tənək çöpünün mütləq quru maddəsində 4,6% protein, 7,4% yağ, 12% şəkər, 34,7% sellüloza, 37% enerji maddəsi, 2,7% kül, 0,79% kalsium və 0,15% fosfor vardır. Göründüyü kimi, özündə cəmlədiyi qidalı maddələr baxımından tənək çöpu qaba yemlərdən geri qalmır və hətta tərkibindəki şəkərin və karotinin miqdarına görə kütlədən ikiqat zəngindir.

Tənək çöpündən mal-qaranın yemləndirilməsində istifadə edilməsinin müxtəlif üsulları öyrənilmişdir /M.Besharati, A.Taghizadeh, 2009:201/.

Vaxtilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Mikrobiologiya sektoru ilə birlikdə quru tənək zoğundan ferment preparatı tətbiq edilməklə gövsəyən heyvanlar üçün yem hazırlanmışdır. Akademiyanın təqdim etdiyi “**Selliqolin**” ferment preparatı ilə tənəklərin quru budamasından hasil olan çöplərdən senaj basdıraraq onun həzməgediciliyi və qidalılığı öyrənilmişdir. Həmin ferment çətin siloslaşan, tərkibində sellüloza maddəsi çox olan yemlərin siloslaşmasını və senjin yetişməsini sürətləndirir. Bunun üçün təsərrüfatlarda üzümlüklərdən toplanan quru tənək zoğlarının “Bolqars” aqreqatında 1-2 sm ölçüdə doğrayaraq, təcrübə məqsədilə HETİ-nun təcrübə quyusunda senaj hazırlanmışdır. Senaj üçün 1 ton doğranmış quru zoğlara 200-250 litr ferment çilənir, sonra adi qayda ilə quyuya doldurulur. Üstü adi plyonka ilə örtülür. 40-45 gündən sonra istifadə olunur. Ferment preparatı ilə hazırlanmış senajın qidalılığı 0,38 yem vahidinə bərabər olub bütün növ gövsəyən heyvanlara yedirilə bilər. İri heyvanlara gündə 7-8 kq, qoyunlara 1-1,5 kq, cavan mala 4-5 kq verilə bilər. 1 yem vahidinə 83 qram həzm olan protein düşür /B.İsgəndərov, T.İsgəndərov, 2010:17/.

Yaşıl tənək zoğunun silosu. Üzümlüklərdə tədarük olunan yaşıl tənək zoğu adi silos doğrayan aqreqatda doğranaraq xəndəklərə doldurulur və traktorlarla bərkidilir. Silosun hazırlanma texnologiyasına əməl olunur. Həmin silosu heyvanlar iştahla yeyir.

Onun kiloqramında 0,2 yem vahidi və 18-20 qram həzmə gedən protein olur. Tərkibi amin turşuları və mikroelementlərlə zəngindir. Silosdan cavan qaramala və südlük inəklərə 10-15 kq, hətta 20 kq vermək olar. Qoyun və toğlulara 2-3 kq vermək olar. İlk dəfə 1982-ci və 1983-cü illərdə 5-6 ton silos hazırlanaraq Az.ETHİ-nin Təcrübə təsərrüfatında heyvanların yemləndirilməsində sınaqdan çıxarılmış və onun həzməediciliyi öyrənilmişdir.

Yaşıl tənək zoğunun kimyəvi tərkibi

Göstəricilər	Tərkibi, %-lə
İlk nəmlik	63
Quru maddə	37
Kül	3,06
Üzvi maddə	34,32
Xam protein	3,22
Sellüloza	6,4
AEM	2,1
Ca	0,23
P	0,12
Yem vahidi	0,2
1 y/v-də həzm olunan protein, q-la	90

Üzüm cecəsindən silos. Respublikada hər il şirəsi çəkildikdən sonra şərab zavodlarında min tonlarla üzümün çeçəsi qalır və tullandır. Lakin AzETHİ-nun araşdırmaları nəticəsində məlum oldu ki, üzüm cecəsi kənd təsərrüfatı heyvanları və quşları üçün yaxşı yem mənbəyidir. Onun tərkibində proteinin miqdarı 5,46% təşkil etməklə hər 1 kq-da yaş halda 0,25; qurudulmuş halda isə 0,35-

0,40 yem vahidi vardır. Bundan başqa tərkibində şəkərli maddələr, makro və mikroelementlər də çoxdur. Ona görə də ondan həm şirəli, həm də qüvvəli yem kimi istifadə etmək olar.

1991-1993-cü illərdə Dağıstanda üzüm cecəsinin yaş halda 1 tonuna 5 kq karbomid və 2 kq hidrosulfat natrium qarışdırmaqla siloslaşdırıldıqda qoyunların yem payında qidalılıqca qaba yemin 25%-ni əvəz etmişlər. Bu məhsulu heyvanlar iştahla yeyir və məhsuldarlığı 5-9% artır. Tərkibində 0,1 yem vahidi, 9,5 q həzm olan protein, 6,5 q şəkərlər, 15 qram xam yağ, 2-9n q kalsium, 0,1 qram fosfor və kifayət qədər mikroelementlər (maqnezium, kükürd, dəmir, sink, mis, kobalt, yod) və vitamin "D" vardır.

Aparılan tədqiqatlar bir daha sübut etmişdir ki, üzüm cecəsinin yaşıl qarğıdalı kütləsi ilə 2,5:1 və 3:1 nisbətində siloslaşdırılması yaxşı nəticə verir. Bundan ötrü qarğıdalı kütləsinin silos üçün biçilməsi, üzümün dərilərək emala verilməsi ilə bir vaxta düşməlidir. Kövşən altına əkilmiş qarğıdalının biçilməsi üzüm dərimi ilə bir vaxta sentyabr-oktyabr aylarına düşür. Bu vaxt yaşıl qarğıdalı ilə üzüm cecəsinin siloslaşdırılması qış dövrü üçün yaxşı keyfiyyətli qarışıq silos yemdir. Kombinə edilmiş silos 30-40 günə yetişir /R.Ghasemzadeh, A.Karbassi, H.Ghoddousi, 2008:85/.

Ondan sağmal inək və camışlara gündə 10-15 kq yedirilə bilər. Qarışıq silos inəklərin südündə yağlılığı 0,4-0,5% artırır. Tovuz, Göygöl və Şəki rayonlarının təsərrüfatlarında aparılan tədqiqatlar buna misal ola bilər. Belə silosu yeyən heyvanların orqanizmində suya tələbat artır, maddələr mübadiləsi intensivləşir və həzməgediciliyi yüksək olur.

Cavan cöngələrə gündə 15-20 kq, qoyunlara 1,5-2,0 kq verilə bilər.

References

1. Isgandarov, B.F., Isgandarov T.B. (2010), Recommendations for fodder preparation and feeding technology in exemplary private agricultural enterprises // Ganja, p.17.

2. Ismayilov, N.K., Khalilov, R.T. (2002), Comparison of technology for the use of viticultural waste matter in feed production // Azerbaijan agricultural science №4-5, p.40.
3. Besharati, M., Taghizadeh A. (2009), Evaluation of dried grape by-product as a tanniniferous tropical feedstuff. *Animal Feed Science and Technology*, 152, s.198–203.
4. Ghasemzadeh, R., Karbassi A. and Ghoddousi H.(2008), Application of edible coating for improvement of quality and shelf-life of raisins. *World Applied Sciences Journal* 3 (1): 82-87, ISSN 1818-4952 © IDOSI Publications.

Qumru Vasif qızı Balaxanova
Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universiteti
doktorant
19_bq_91@mail.ru

MÜXTƏLİF ÇİRKLƏNMƏ MƏNBƏLƏRDƏ QEYDƏ ALINAN GÖBƏLƏKLƏRİN EKOLO-TROFİK MƏNSUBİYYƏTİNİN SAYCA TƏRKİBİNƏ GÖRƏ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: *ekolo-trofik, göbələk, saprotroff, torpaq*
Key words: *ecological-trophic, fungal, saprotrophic, soil*

Göbələklərin hər hansı bir mühitdə yayılması orada üzvi maddə ilə bağlı olması hamının qəbul etdiyi reallıqdır və bu səbəbdən də göbələklərin trofiki əlaqələri həmişə aparılan tədqiqatlarda diqqət mərkəzində olur. Son dövrlərdə isə bu tip tədqiqatlarda göbələklərin təkcə ekolo-trofiki əlaqələri deyil, eyni zamanda onların ekolo-trofiki ixtisaslaşmasının təzahür formaları kimi xarakterizə olunan göstəricilərə, yəni toksigenliyə, allergenliyə və şərti patogenliyə (opportunizmalıya) görə xarakterizə edilməsi də diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Buna görə də tədqiqatlar nəticəsində qeydə alınan göbələk növlərini ekolo-trofiki əlaqələrinə görə xarakterizə edən zaman müəyyən edilmişdir ki, bu və ya digər dərəcədə antropogen təsirə məruz qalan torpaqlarda əsasən polıtroflara aid göbələklərin nisbi miqdarı nəzarət üçün istifadə edilən torpaqlara nisbətən üstünlük təşkil edir. Müasir şəhərlərdə torpaqəmələ gəlmə prosesi təbii şəraitdən fərqlənir, belə ki, urbanlaşmış ərazilərdə təbii torpaq örtüyü dağılır və dəyişir. Belə ki, şəhər torpaqları əsasən insanların fəaliyyəti nəticəsində formalaşır və təbii şəraitdəkindən fərqli olaraq başqa ssenari ilə inkişaf edir (1, 93). Bunu şəhər torpaqlarında torpaq əmələ gəlməsinə təsir edən amillərin də fərqli olması ilə də izah etmək olar. Göründüyü kimi, aparılan tədqiqatlarda biotroflara rast gəlinmir. Bunun da səbəbi onunla əlaqədardır ki, nümunə götürülən torpaqlarda biotrofların yaşaması üçün zəruri olan canlı materiallar ya azdır, ya da

ümumiyyətlə yoxdur. Ən yaxşı halda bu xarakteriskaya uyğun gələn göbələklər qışlamamı torpaqda olan bitki qalıqlarında keçirir, onların da standart qidalı mühitlərdə təmiz kulturaya çıxarılması isə praktiki mümkün deyil. Saprotrofların miqdarının isə politroflarla müqayisədə az olmasına baxmayaraq onların da nümayəndələrinə kifayət qədər rast gəlinməkdədir. Əgər nəzarət üçün istifadə edilən torpaqlarda aşkar edilən saprotrofların sayını fərqli çirklənmə mənbələrindən götürülən nümunələrdə aşkar edilənlərin say tərkibi ilə müqayisə etsək görərik ki, bütün hallarda nəzarətdəki politrofların sayı daha çoxdur. Fərqli çirklənmə mənbələrində olanlara isə nəzər salsaq görərik ki, saprotrofların çoxluq təşkil etdiyi yer suvarılan torpaqlar, ən az rast gəlinən yer isə neft və neft məhsulları ilə çirklənən ərazilərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə aparılan mikoloji tədqiqatlarda qeydə alınan göbələkləri ekolo-trofiki ixtisaslaşmasının təzahür formaları kimi qeyd edilən göstəricilərə görə də xarakterizə edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, torpaqların neftlə çirklənməsi ən güclü toksiki təsirini ali bitkilərə münasibətdə (2, s.71) göstərir ki, bu da eyni zamanda onlarda funksional-morfoloji dəyişiklərin belə qaçılmaz olmasına səbəb olur. Bu göstərici kimi isə toksigenlik, allergenlik və opportunistlik (şərti patogenlik) nəzərdə tutulur. Tədqiqatların gedişində fərqli çirklənməyə məruz qalmış torpaqlarda qeydə alınan göbələkləri bu aspektdən xarakterizə edildikdə, aydın olur ki, istənilən halda nisbi təmiz torpaqlara xas olan fon səviyyəsi bu və ya digər dərəcədə antropogen təsirin xarakterindən asılı olaraq yüksəlir. Göründüyü kimi, nisbi təmiz torpaqlara xas olan mikokompleksin allergenlərə, toksigenlərə və opportunistlərə xas olan növlərin xüsusi çəkisi bütün hallarda yüksəlir və bu özünün ən yüksək göstəricisinə toksigenlərə görə neftlə çirklənmiş torpaqlarda, allergenlərə görə istehsal məhsulları ilə çirklənən torpaqlarda, opportunistlərə isə zibillərin atılması üçün istifadə edilən torpaqlarda çatır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda antropogen təsir nisbi təmiz torpaqlara xas olan toksigenlərin fon səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur və bu özünün ən yüksək formasına neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş torpaqlarda müşahidə olunur. Bu hal özünü ekolo-trofiki

ixtisaslaşmanın digər təzahür formalarında da biruzə verir. Deməli, antropogen təsir, eyni zamanda bu və ya digər əraziyə xas olan mikokompleksin təkcə növ və say tərkibinə deyil, eyni zamanda mikokompleksin daxili strukturunun da dəyişilməsinə səbəb olur və bu dəyişiklik bütün hallarda mənfi yöndən xarakterizə olunalarla müşahidə olunur. Bundan başqa, ekolo-trofiki ixtisaslaşmanın təzahür formaları kimi qeyd edilən göstəricilərə uyğun gəlməyən göbələklərə də rast gəlinmişdir. Bu göbələkləri bu gün üçün statusu bəlli olmayanlar kimi də xarakterizə etmək olar. Belə ki, onların allergenliyini, toksigenliyini, opportunistliyini, və ya yeməli olmasını təsdiq edən ədəbiyyat məlumatlarına rast gəlinmir, yəni bu göbələklər hazırda tədqiqatlar üçün açıq olan obyektlər kimi də xarakterizə oluna bilərlər və onların statusu gələcək tədqiqatların vəzifəsi olmalıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər hansı bir biotopa xas mikobiotanın say tərkibi, orada göbələklərin ümumi payı haqqında müəyyən təəsürat yaratsa da, ümumən effektiv bir kriteriya deyil. Deyilənlərə onu da əlavə etsək ki, antropogen təsir təkcə növ müxtəlifliyinin dəyişilməsinə deyil, eyni zamanda mikobiotanın ekolo-trofiki strukturunun, eləcə də göbələklərin ekolo-trofiki ixtisaslaşmasının təzahür formalarının da dəyişilməsinə səbəb olur və bunu say tərkibinə görə müəyyənləşdirmək metodiki baxımdan demək olar mümkün deyil, onda say tərkibinin bir effektiv göstərici olmamasını daha əminliklə qəbul etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Smagin, A.V. (2010), Şəhər torpaqları // -Təbiət, No 7, -s.16-23.
2. Tsulaiya, A.M. (2012) Neft, duz və neft-duzlu torpağın çirklənməsinin təsiri altında ali bitkilərdə funksional və morfoloji dəyişikliklər: / Avtoref. dis. Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru / -Tümen, -16s.
3. Şirokix, A.A., Kolupaev, A.V. (2009), Göbələklər yerüstü ekosistemlərin biomonitorinqində// Nəzəri və tətbiqi ekologiya, №3, -səh. 4-14.

Çimnaz Asif qızı Pirməmmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
pirmemmedlichimnaz@gmail.com

KİMYA ELMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ VİRTUAL LABORATORİYA VƏ VİRTUAL TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: *kimya, virtual laboratoriya, təcrübə, obyektlər, reaktivlər*

Key words: *chemistry, virtual laboratory, experience, facilities, reagents*

Kimyanın öyrənilməsi prosesində virtual laboratoriya və virtual təcrübənin istifadəsi müzakirə olunur. Virtual kimya laboratoriyası anlayışı təhlil edilir və terminin tərfi verilir, çünki tələbə kimya laboratoriyasının kompüter simulyasiyası onun əsas funksiyasını - tədris məqsədləri üçün kimyəvi təcrübələrin aparılmasını həyata keçirir. Virtual kimya laboratoriyasının müxtəlif növləri, eləcə də kimyada virtual eksperimentin aparılmasının didaktik şərtləri və üsulları nəzərdən keçirilir. Virtual laboratoriyaların istifadəsi təhsildə artan diqqəti cəlb edən müasir perspektivli istiqamətdir. Virtual laboratoriyaların təhsil praktikasına tətbiqinin aktualığı, birincisi, dövrün informasiya çağırışları, ikincisi, əsas və ali təhsil səviyyələrində təlimin təşkili üçün normativ tələblərlə bağlıdır.

Virtual laboratoriyalar kimyanın tədrisi praktikasında inamla öz yerini tutur, eyni zamanda onların tətbiqinin nəzəri və metodoloji əsasları yenidən formalaşmağa başlayır. Hətta “virtual kimyəvi laboratoriya” termininin özü də digər anlayışlarla, o cümlədən virtual kimyəvi təcrübə anlayışı ilə münasibətləri dəqiq ifadə edən ağılabatan tərif almamışdır

Müasir tədqiqatçıların və praktiklərin anlayışına görə virtual laboratoriya: 1) uzaqdan girişi olan laboratoriya qurğusu (rəqəmsal və

uzaq kimyəvi-fiziki laboratoriyalar); 2) proqram təminatı (proqram təminatı, laboratoriya təcrübələrini modelləşdirməyə imkan verən kompleks, kompüter proqramı, kompüter məlumat toplusu); 3) tədris, tədris-metodiki, praktiki, istinad, nəzarət və təlim və nəzarət və sınaq materialları daxil olmaqla, informasiya və ya virtual təhsil mühitinin bir hissəsi kimi təlim sistemi. Təriflərin müxtəlifliyi bizi “virtual kimyəvi laboratoriya” anlayışının məzmununa müraciət etməyə məcbur edir. O, iki ən vacib xüsusiyyətlə formalaşır: ümumi - "kimyəvi laboratoriya" və spesifik - "virtual". "Laboratoriya" (latınca laboro - "işləyirəm") sözü eksperimentlər, təhlillər, eksperimental tədqiqatlarla məşğul olan müəssisə və ya belə iş üçün xüsusi təchiz olunmuş otaq mənasını daşıyır. Brockhaus və Efron'un məşhur Ensiklopedik Lüğətində, kimyəvi tədqiqatların istehsalı üçün uyğunlaşdırılmış hər cür binanın laboratoriya adlandırılıla biləcəyi göstərilir. Tədqiqat kontekstində tədris kimya laboratoriyası kimya təcrübəsinin aparıldığı yerdir.

Kimyəvi təcrübə kimya tədrisinin ən mühüm metodu və spesifik vasitəsidir, o, tələbələri təkcə hadisələrlə deyil, həm də kimya elminin metodları ilə tanış edir. Təcrübənin aparılması prosesində tələbələr müşahidə, təhlil, nəticə çıxarmaq, avadanlıq və reaktivlərlə işləmək bacarığına yiyələnirlər. Bunlar: nümayiş eksperimenti (yeni materialı öyrənərkən kimyəvi obyektlər haqqında konkret təsəvvürlərin yaradılması), təcrübələr (kimyəvi obyektin müəyyən aspektlərinin öyrənilməsinə köməklik) və laboratoriya işi (kimyəvi obyektlərin bir çox aspektlərini öyrənməyə imkan verən laboratoriya təcrübələri toplusu). və proseslər).

Ədəbiyyat

1. Beloxvostov, A. A., Arşanski E. Y. (2012), Kimya tədrisinin elektron vasitələri; inkişafı və istifadə üsulu. Minsk: Aversev, 2012. 206 s.

2. Qriqoryeva, I. V., Savitsky (2013), Paralel alqoritmlər üzrə virtual laboratoriya seminarı sistemi // Kemerovo Dövlət Universitetinin bülleteni, Cild 2. No 4 (56). C. 41-45.]
3. Mkrtçyan, V. S., Matveeva, E. F.(2014), Kimyanın tədrisi, materialların modelləşdirilməsi və dizaynı üçün bulud təhsil və tədqiqat mühiti. Rusiya Dövlət Pedaqoji Universitetinin İzvestiya. A. I. Herzen.No 167. C. 171-183

TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

TECHNICAL SCIENCES

Ucal Asif oğlu Bayramov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

magistrant

ucalby@gmail.com

ELEKTRON TƏHSİL MÜHİTİNİN VİRTUALİZASIYA VASİTƏSİ İLƏ OPTİMALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *elektron təhsil sistemi, elektron təhsil mühiti, virtualizasiya xidməti, təhsil müəssisəsi, hipervizor*

Key words: *electronic education system, electronic education environment, virtualization service, educational institution, hypervisor*

Son 10 ilin statistikasına nəzər yetirdikdə (2), informasiya istifadəsinin kəskin şəkildə artığını müşahidə etmiş olarıq. 2010-cu ildə bu ədəd ümumi 2 Zetabayt olmuşdursa, 2025-ci ilə kimi 181 Zetabayt olması proqnozlaşdırılır.

Virtualizasiya xidməti şirkətlərə, təhsil müəssisələrinə, sağlamlıq obyektlərinə resursların tam istifadəsini təklif edir. Virtualizasiya xidməti vasitəsi ilə bir və ya bir neçə serverin resursları konsolidasiya olunaraq şəbəkə qovşağında digər kompüterlərə paylanılır. Ənənəvi arxitektura aparat təminatından, əməliyyat sistemindən və tətbiqi proqram paketindən ibarətdir. Bu arxitekturada prosessor, müvəqqəti yaddaş, daimi yaddaş resursları yalnız bir cihaza aid olur.

Birinci tip hipervizorda aparat təminatının üzərinə hipervizor yazılır. Daha sonra həmin hipervizorun üzərinə əməliyyat sistemləri yazılır. Hər bir əməliyyat sisteminin daxilinə tətbiqlər yazılır. Ayrı ayrılıqda hər biri virtual maşın adlanır.

İkinci tip hipervizorda aparat təminatının üzərinə hər hansısa əməliyyat sistemi yazılır (Windows, *nix) və tətbiq kimi yüklənir. Əsas fərq resursların utilizasiyasında və aparat təminatı ilə əlaqə növündədir.

Araşdırmalar göstərir ki, elektron təhsil mühitləri bir fiziki serverə yazılır və həmin serverə yazılır. Serverə giriş təhsil müəssisənin daxilində və ya xaricindən (icazə verilən veb resurslarına) mümkündür.

ETM-in ictimai VEB-saytı hər iki virtual maşına yazılır və hər iki virtual maşın işlək olaraq fəaliyyət göstərir. Sorğuların müəyyən faizi birinci, qalan faizi isə ikinci virtual maşına ötürülür. Aktiv-aktiv arxitekturasında hər iki virtual maşın (VM) aktiv olaraq işləyir. Adətən belə arxitektura modeli mühüm olan VEB-resurslar və ya audentifikasiya üçün nəzərdə tutulmuş VEB-serverdə istifadə olunur (1)

Ədəbiyyat

1. Microsoft Azure Architect Technologies Study Companion: Hands-on Preparation and Practice for Exam AZ-300 and AZ-303, 2020
2. <https://www.statista.com/statistics/871513/worldwide-data-created/>

Qurban Elçin oğlu Fərəcov
AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu
magistrant
farajovqurban@gmail.com

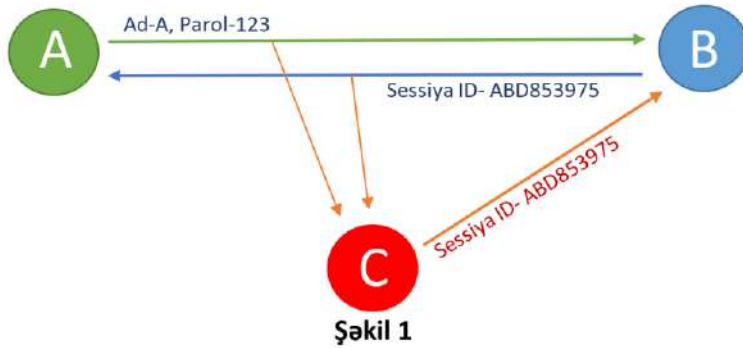
KRIPTOQRAFIK AUTENTİFİKASIYA PROTOKOLLARINA HÜCUMLAR

***Açar sözlər:** kriptografik protokollar, kriptalaniz, autentifikasiya protokolları, protokollara hücumlar, informasiya təhlükəsizliyi*

***Key words:** cryptographic protocols, cryptanalysis, authentication protocols, attacks on protocols, information security*

Kriptografik protokollar mümkün etibarsız şəbəkədə, məsələn, İnternetdə təhlükəsiz məlumat mübadiləsi əldə etmək üçün istifadə olunur. Kriptografik protokolun ən geniş yayılmış məqsədlərindən biri tərəflərin şəxsiyyətinin həqiqiliyinin yoxlanılmasıdır. Bədniyətli sistemin autentifikasiya mexanizmini pozmağa müvəffəq olarsa, onun üzvləri üçün tipik nəticə partnyorun şəxsiyyətinin yanlış tanınması və buna görə də təcavüzkarın başqa bir şəxsi təqlid etmək imkanındır. Beləliklə, təcavüzkarın mübadilə prosesi üzərində nəzarəti ələ keçirməsi və həssas məlumatları əldə etməsi mümkündür.

Tarixən kompüter şəbəkələrində təhlükəsizlik tələblərini təmin etmək üçün müxtəlif kriptografik protokollar təklif və tətbiq edilmişdir. Təəssüf ki, onların bir çoxunda, bir çox hallarda, bəzilərinə dərc olunduqdan uzun müddət sonra qüsurların olduğu sübut edilmişdir. Bu, kriptografik protokolun tərifinin onu hazırlayanları tez-tez səhvlərə aparan bir çox incəlikləri ehtiva etməsi ilə bağlıdır (Spalazzi, Tacconi 2010: 47-82)

Autentifikasiya prosesini pozarkən əsasən hədəf bədnyyətli C tərəfindən, A tərəfinin partnyoru B-nin kimliyinin təqlid edilməsidir. Bu zaman B sistemin başqa bir üzvü ilə aktiv əlaqədə, və ya hətta sistemə qoşulmamış ola bilər.

Şəkil 1-də hücumçu kimi iştirak edən C-nin B tərəfinə özünü A olaraq təqdim etməsi təsvir olunub. Əsl tərəfi təqlid edərək B ilə uğurlu autentifikasiyaya nail olmaq üçün C bir sıra vasitələrdən istifadə də bilər. Bunlara kriptografik açarın, istifadəçi parolunun oğurlanması, kriptosistemin kriptozanalizi ilə məlumat əldə edilməsini misal göstərmək olar (Savic, Milic, Maziñjanin, Spalevic, 2022: 14-20)

Bununla birlikdə kriptosistemə hücumlar Tam Faktorizasiya hücumları, Diskret Loqarifm hücumları, Kvant Hesablama hücumları, Sadə Elementar hücumlar, Açıq Eksponent hücumları, Gizli Eksponent hücumları, Yan Kanal hücumları (Yan, 2008: 254), Superpozisiya hücumları (Damgard, Funder, Nielsen, Salvail, 2011: 142-161) kimi adlar altında toplanır. Bu hücumların hər birini yerinə yetirmək üçün bir və ya artıq üsullardan istifadə edilə bilər.

Kriptografik protokollara edilən hücumlar adətən 3 kateqoriya əsasında qruplaşdırılır:

1. Protokol qüsurları - Hücumlar protokolları hücumla həssas edən qüsurlar baxımından təsnif edilir.

2. Hücum strategiyaları - Bədnyyətlinin müəyyən protokolun təhlükəsizliyini pozmaq üçün müxtəlif protokollardan, sessiyalardan və mesajlardan necə istifadə edə biləcəyi təsnif edilir.

3. Hücüm nəticələri - Hücümlər onların nəticələri, yəni təhlükəsizlik tələblərinin pozulması baxımından təsnif edilir (Spalazzi. Tacconi 2010: 47-82)

Bəzən protokola yönəlmiş hücüm yuxarıdakı təsnifatların birdən çox kateqoriyasına aid edilə bilər. Başqa sözlə, hücüm bir və ya bir neçə qüsurə görə ola bilər, bir və ya bir neçə strategiyayı əhatə edə və bir və ya bir neçə nəticəyə səbəb ola bilər.

Kriptografik protokolların təhlükəsizlik üçün məlumatları şifrələməsi bir-birindən fərqli məntiqlərə əsaslanır. Günümüzdə ən çox istifadə edilən açıq açarlı RSA kriptosistemi tam ədədlərin faktorizasiyası probleminin hesablama çətinliyinə bel bağlayır. Bu zaman hücümünün tədqiqi üçün də müxtəlif metodlardan istifadə etmək mümkündür. Məsələn, protokola edilən hücüm Horn bəndləri əsasında analiz edilən zaman protokol kriptografik primitivlərlə pi hesabının əlavəsində bir proses kimi ələ alınır.

Şəbəkələr vasitəsilə göndərilən məlumatların konfidensiallığının qorunması üçün autentifikasiya zamanı istifadə edilən yeni kriptografik protokollar işlənməkdə və təkmilləşdirilməkdədir. Buna baxmayaraq, autentifikasiya zamanı istər protokolun tətbiqindən, istərsə də əsaslanılan kriptosistemdən meydana gələn təhlükəsizlik problemlərinin ortaya çıxması mümkündür. Bu boşluqların ortaya çıxarılması zamanı bir sıra ad altında cəmlənən müxtəlif üsullardan istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Spalazzi, L., Tacconi, S. (2010), Classification of attacks on cryptographic protocols. Handbook of Electronic Security and Digital Forensics, pp. 47-82
2. Savic, D., Milic, P., Mazinjanin, B., Spalevic, P. (2022)- Cryptanalytic attacks on RSA algorithm and its variants, Przeglad Elektrotechniczny pp.14-203.
3. Song, Y. Y. (2008), Cryptanalytic Attacks on RSA, 254 p
4. Damgard, I., Funder J., Nielsen J.B., Salvail L. (2011), Superposition Attacks on Cryptographic Protocols. International Conference on Information Theoretic Security. pp 142-161

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Elza İlqar qızı Məmiyeva

Dövlət fəlsəfəsi ilə əlaqədar ümumi nəzəriyyələr 7

Natəvan Xeyrulla qızı Nəcəfova

Həssas risk qruplarının sosial profilaktikası 10

Leyla Ceyhun qızı Manafli

Qloballaşmanın sosial-mədəni kontekstində gənclik 14

Ağa Əziz oğlu Əzizov

Məhkəmə iclasında qaydanın təmin edilməsi 17

Elnurə Nəsrulla Mustafayeva

Azərbaycanda arxeoloji abidələrin muzeyləşdirilməsi tarixi 21

Ağa Əziz oğlu Əzizov

Cinayət prosesində məhkəmə baxışının hədləri 24

Ülviyyə Qubad qızı Həbibli

Multikultural siyasətin miqrantlarla sosial işə təsiri 27

Vəsilə Aqil qızı Məmmədova

Beynəlxalq təcrübədə memarlıq abidələrinin postmüharibə dövründəki bərpası 31

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ NATURAL SCIENCES SECTION

Məhbubə Eldar qızı Əzizova

Adenomioz diaqnozu olan qadınların xəstəliyinin klinik markerləri 34

Mahira Firudin Amirova, Ellada Eldar Hüseynova, Firangiz Eyvaz Guliyeva

Necessity for modern methods of diagnosing hepatitis C, especially overlapping with secondary infection 36

Shahla Ayaz Abdullayeva Micromysets and nitrogen microorganisms found in the soil of some Azerbaijan forests	38
Mahira Firudin Amirova, Ellada Eldar Huseynova, Firangiz Eyvaz Guliyeva Oxidative stress induced by SARS-CoV-2 and its treatment in pandemic	41
Rəsmiyyə İsmayıl qızı Səfərova Uşaqılıq boynunun xərcənginin xəstəliyin yüksək inkişaf riski olan qrupların seçilməsi algoritmi	46
Raifə Bayram qızı Mustafayeva Respublikamızın qərb bölgəsində yetişdirilən müxtəlif süd məhsuldarlığına malik qara-ala cinsli inəklərin dərisinin fiziki-mexaniki xassələrinin öyrənilməsi	49
Təranə Nazim qızı Hacıyeva, Mehriban Əjdər qızı Həsənova Yem istehsalında üzümçülük tullantılarından istifadə	54
Qumru Vasif qızı Balaxanova Müxtəlif çirklənmə mənbələrdə qeydə alınan göbələklərin ekolo-trofik mənsubiyyətinin sayca tərkibinə görə xarakteristikası	59
Çimnaz Asif qızı Pirməmmədli Kimya elminin öyrənilməsində virtual laboratoriya və virtual təcrübə	62

TEKNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ TECHNICAL SCIENCES SECTION

Ucal Asif oğlu Bayramov Elektron təhsil mühitinin virtualizasiya vasitəsi ilə optimallaşdırılması	65
Qurban Elçin oğlu Fərəcov Kriptoqrafik autentifikasiya protokollarına hücumlar	67

İmzalandı: 07.06.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 4.75 ç.v.
Sifariş: 532

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

